

ΚΩΣΤΑ Σ. ΓΑΝΩΤΗ
Φιλολόγου

**Η ΑΝΕΠΑΡΚΕΙΑ
ΤΗΣ ΕΙΔΩΛΟΛΑΤΡΙΚΗΣ
ΘΕΟΛΟΓΙΑΣ
ΤΩΝ ΑΡΧΑΙΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ**

ΑΠΟ ΤΟΝ ΟΡΦΕΑ ΜΕΧΡΙ ΤΟΝ ΠΛΑΤΩΝΑ

ΠΕΙΡΑΙΑΣ 2002

Όταν μπαίνω στην εκκλησία και εκκλησιάζομαι, εκτός από τη δική μου προσωπική ικανοποίηση νιώθω μέσα μου να χαίρονται κι όλοι οι πρόγονοί μου και ιδιαίτερα εκείνοι οι παλιοί, που ήταν ακόμα ειδωλολάτρες και μόνο στα όνειρά τους είχαν τις χαρές, που απολαμβάνουμε τώρα εμείς τα παιδιά τους.

Προσπαθώ να φανταστώ ποια ήταν η εικόνα της αλήθειας, που συντηρούσαν μέσα τους κι επειδή αυτό, που λέμε αλήθεια για τα πάντα, το λέμε και Θεό, προσπαθώ να βρω πως εφαντάζονταν το Θεό στην καρδιά τους. Είχαν άραγε την παρηγοριά τη δική μας μέσα στην ορφάνια αυτού του κόσμου της φθοράς, του πόνου και του θανάτου; Είχαν άραγε την προσδοκία μιας «κατάπαυσης» από τις θλίψεις, μιας δόξας και μακαριότητας από τώρα και στους αιώνες;

Για να γνωρίσομε σ' ένα βαθμό πως σκέφτονταν και πως ένιωθαν οι πρόγονοί μας έχουμε δύο μόνο τρόπους, την αρχαιολογία και τη φιλολογία. Η αρχαιολογία αποκαλύπτει και μελετά τις κατασκευές, ιδιαίτερα τις αρχιτεκτονικές κατασκευές, τελικά όμως με τη βοήθειά της όλοι εμείς βλέπομε, θαυμάζομε και απολαμβάνομε το ύφος που προβάλλουν αυτά τα έργα. η φιλολογία με τα έργα της σκέψης και της τέχνης, που διαβάζει και ερμηνεύει αποκαλύπτει τα βάθη των καρδιών και των σκέψεων των αρχαίων μας προγόνων.

Οι κατασκευές τους δείχνουν μια καλαισθησία μοναδική στον κόσμο και δίκαια ο κόσμος όλος θαυμάζει την κλασική αρχαιότητα για την υψηλή αισθητική της. Βέβαια οι περισσότερες, όλες σχεδόν οι απεικονίσεις τους είναι θρησκευτικές και προπαντός παράσταιναν τους θεούς των. Απ' αυτό προκύπτει ένας ανθρωπομορφισμός της θεολογίας των, ένας μορφικός εξανθρωπισμός του Θεού. Η γη μας έχει πολύ μάρμαρο και μάλιστα κάτασπρο και οι καλλιτέχνες μας ακόμα περισσότερη καλαισθησία και μαστοριά κι έτσι ο κόσμος ο υπερβατικός παραστάθηκε πανέμορφος μολονότι βέβαια πολύ πολύ ανθρώπινος.

Η φιλολογία τώρα θα μας δείξει αν αυτός ο κόσμος των θεών που παρέτησαν είχε πέραν από την αισθητική του και φιλόανθρωπη ενέργεια, υψηλό ηθικό παράδειγμα, αν παρηγορούσε δηλαδή τις ψυχές των ανθρώπων.

Οι αρχαιότερες πηγές θρησκευτικής έκφρασης του αρχαίου κόσμου είναι οι Ορφικοί ύμνοι. Μπορεί να έφτασαν ως εμάς οι 89 Ορφικοί ύμνοι με γλωσσική μορφή του 6^{ου} π.Χ. αιώνας (άλλοι θεωρούν την καταγραφή τους πολύ μεταγενέστερη, του 2^{ου} μ.Χ. αιώνας), η αρχική τους σύνθεση όμως πρέπει να ήταν πολύ παλιότερη, ίσως και του 14^{ου} π.Χ. αιώνας.

Σ' αυτά λοιπόν τα πανάρχαια, στο περιεχόμενό τους τουλάχιστον, θρησκευτικά κείμενα οι θεοί – πολλοί θεοί! – υμνούνται και υπερυψούνται από τους ανθρώπους και οι άνθρωποι ζητούν και παρακαλούν να τους δώσουν οι θεοί «**ηδύν βίον**», «**ειρήνην, υγιείαν**», «**ευόλβον βίον**», «**καρποφόρους όμβρους**» «**κόρον**» «**ευκάρπους γενέσεις**» και άλλα παρόμοια. Ζητούν δηλαδή γλυκιά ζωή, πλούτο, υγεία, χορτασιά, γεννήματα κ.λ.π. Αμέσως μετά έρχονται οι αιτήσεις «**γλυκερήν βίοτοιο τελευτήν**», «**βίοτου τέλος εσθλόν**», «**τέλος ηδύ**», «**βιοτής τέλος εσθλόν**» και άλλα παρόμοια, δηλ. οι άνθρωποι ζητούν ένα καλό τέλος του βίου. Και όλες οι άλλες αιτήσεις είναι για τέτοια αγαθά, ούριον άνεμο, βροχές κ.λ.π. Το ακρότατο της ευτυχίας είναι να φτάσει κανείς στα βαθιά γηρατειά όπως λένε στην προσευχή προς τον θάνατο «**γέρας εσθλόν εν ανθρώποισι το γήρας**» (πολύτιμο δώρο στους ανθρώπους να φτάσουν στο γήρας).

Η μια όψη για τους θεούς, λοιπόν, είναι αυτή, ότι οι θεοί δηλαδή διαθέτουν τα δώρα της επιβίωσης των ανθρώπων και οι άνθρωποι με ικεσίες και θυσίες τα ζητούν. Αυτή η όψη είναι η συνειδητή θρησκευτικότητα των ανθρώπων, που βλέπουν τους θεούς, όπως θα τους ήθελαν κι όπως θα τους καταλάβαιναν με την κοινή λογική των βιοτικών αναγκών τους.

Την ίδια εποχή οι Ορφικές ιστορίες αναφέρουν ότι ο Ζευς έσμιξε με τη δεύτερη από τις αδελφές του, τη Δήμητρα. Καρπός αυτής της ένωσης ήταν η Περσεφόνη. Άλλη από τις απόκρυφες ιστορίες διηγείται ότι ο Ζευς απήγαγε τη μάνα του τη Ρέα και οι δυο ενώθηκαν μεταμορφωμένοι σε φίδια. Κατόπιν ο Ζευς με τη μορφή φιδιού πάλι ξεπλάνεψε την κόρη του την Περσεφόνη και το παιδί που γεννήθηκε απ' αυτή την αιμομιξία ήταν ο Διόνυσος. Όποιος διαβάσει την αρχαία Ελληνική μυθολογία, θα σκανδαλιστεί από τις αιμομιξίες, τις παιδοφονίες, τις παιδεραστίες, τις κάθε λογής απάτες και φρικτές εκδικήσεις, τερατογενέσεις και πολλά τέτοια, που μαυρίζουν της ψυχή σαν ένα πολύ κακό όνειρο. Κι αυτά όλα αποτελούν τις ιστορίες των θεών! Θα μπορούσε να πει κανείς πως αυτοί οι τέτοιοι θεοί δεν θα είχαν καμιά έγνοια για τους ανθρώπους παραδομένοι καθώς ήταν στ' αχαλίνωτα και αβυσσαλέα πάθη τους. Αυτή η δεύτερη όψη της Ορφικής θεολογίας οργίαζε κάτω από τη συνείδηση και μαρτυρούσε μια μαύρη δαιμονική αρχέτυπη εικόνα για τους θεούς των αρχαίων Ελλήνων. Γι' αυτό αυτές τις Ορφικές θεολογίες δεν τις έλεγαν ανοιχτά, αλλά τις κουβέντιαζαν μυστικά στα Ελευσίνια μυστήρια.

Αυτή η θεολογία ήταν η μυστική θεολογία των αρχαίων Ελλήνων και την έπαιρναν πολύ στα σοβαρά, γιατί οι συνέπειές της στα ήθη των ανθρώπων φάνηκαν πολύ νωρίς. Όλες ανεξαιρέτως οι ιστορίες των πανάρχαιων αρχοντικών οικογενειών μέχρι το τέλος της Μυκηναϊκής εποχής είχαν ιστορίες παρόμοιες με τις Ορφικές ιστορίες των θεών τους. Είναι σ' όλους γνωστή η ιστορία του Σίσυφου του πονηρότατου Κορίνθιου, που κατάφερε να ξεγελά και τους θεούς. Όταν πέθανε καταδικάστηκε στον Άδη να ανεβάζει μια μεγάλη πέτρα σ' ένα βουνό σαν τον Ακροκόρινθο κι εκείνη, όταν έφτανε ψηλά, του ξέφευγε και ξανακυλούσε κάτω. Ακουστός επίσης είναι και ο Τάνταλος, βασιλιάς της Λυδίας, που κάλεσε σε γεύμα τους θεούς και με απάτη τους παρέθεσε για γεύμα τα ψημένα μέλη του γιου του Πέλοπα, για να δοκιμάσει την παντογνωσία τους. Οι θεοί δεν ξεγελάστηκαν και καταδίκασαν τον Τάνταλο να κρέμεται ανάμεσα ουρανό και γης. Αλλού αναφέρονται άλλα βασανιστήρια, που επινόησαν οι θεοί για τον Τάνταλο, αφού ξαναζωντάνεψαν τον Πέλοπα.

Τον Πέλοπα λένε ότι τον έφερε ο Ποσειδώνας στο παλάτι του Δία πριν να φτάσει εκεί ο Γανυμήδης. Σ' άλλη διήγηση ο Πέλωψ έρχεται στην Πελοπόννησο, παντρεύεται τη βασιλοπούλα κι έγινε εκεί βασιλιάς. Το γιο του Χρύσιππο, που ήταν ωραίο παλληκάρι, ξεπλάνεψε ο Λαΐος, γιος του Λαβδάκου κι εγγονός του Κάδμου, και ο Πέλοπας με βαριές κατάρες κατάφερε να ξαναπάρει το παιδί του. Οι βαριές κατάρες του Πέλοπα δημιούργησαν την κακή μοίρα του Λαΐου και έτσι βρέθηκε ο Οιδίπους, χωρίς να το ξέρει, φονιάς του πατέρα του και σύζυγος της μητέρας του Ιοκάστης.

Δεν θέλω να κουράσω περισσότερο τον αναγνώστη, μόνο θέλω να ξανατονίσω ότι όλες οι ιστορίες των πρώτων ανθρωπίνων γενεών ήταν ιστορίες φρίκης, κόλασης και αισχύροτητας. Ανάμεσα σ' αυτές τις ιστορίες μένουν κάποιες σύντομες «γωνιές» ανθρωπιάς, που όμως δεν αλλάζουν το τοπίο. Εκείνο που είναι σημαντικό και πρέπει κανείς να το τονίσει είναι ότι όλη αυτή η κόλαση της εγκληματικότητας κληρονομείται στις επερχόμενες γενεές από γενιά σε γενιά, όπως κληρονομείται και ο αλάστωρ, ο θεός της εκδίκησης για τα εγκλήματα αυτά. Έτσι τα Ταντάλεια δείπνα, έφτασαν στα **Θυέστια δείπνα** των εγγονών του Ταντάλου και ύστερα στα βάσανα του οίκου του Αγαμέμνονα, γιου του Ατρέα, δισέγγονου του Ταντάλου, και κατέληξαν στη μητροκτονία του Ορέστη. Ο Αισχύλος στην Ορέστεια βλέπει ότι δεν υπάρχει σταματημός του κακού και δηλώνει δραματικά «**κεκόλληται γένος προς άτα**» (έχει κόλλησει το γένος των

Ατρείδων στη συμφορά). Κι επειδή η τέχνη εκφράζεται συμβολικά, μπορούμε να διαβάσουμε το στίχο του Αισχύλου «έχει κολλήσει το γένος των ανθρώπων στη συμφορά». Έτσι λοιπόν αυτές οι δυο όψεις της θρησκευτικότητας βιώνονταν παράλληλα από το λαό. Όταν περιοριζόταν στην ψυχολογία του βιολογικού όντος, του περίπου ζώου δηλαδή, χρησιμοποιούσε τη λογική εικόνα του Θεού και ζητούσε «όλβον, υγιείαν και τέλος βίτου ηδύ». Όταν όμως βυθομετρούσε την καρδιά του κι αναζητούσε το Θεό, τον χαμένο μέσα στις υποσυνείδητες αναμνήσεις του, ανάπνεε τη φρικτή αποφορά της κόλασης, έβλεπε θεούς κι ανθρώπους μέσα στο σκοτάδι το αλλόκοτο.

Μετά τους Ορφικούς ύμνους έχουμε τους Ομηρικούς. Είναι κι αυτοί λειτουργικά κείμενα της θρησκευτικής λατρείας και στο περιεχόμενο τουλάχιστον είναι μεταγενέστεροι από τους Ορφικούς. Ο αρχαιότερος ίσως είναι ο ύμνος στον Απόλλωνα, που θεωρείται ότι είναι του Ομήρου του ίδιου και χρονολογείται από τον 7^ο αιώνα. Στους Ομηρικούς ύμνους οι άνθρωποι δεν ζητούν πια τόσο πολύ υλικά αγαθά, υγιείαν, όλβον κ.λ.π., αλλά περιγράφουν τους θεούς, αφηγούνται περιστατικά, που δείχνουν την ιδιοπροσωπία του κάθε θεού και καταλήγουν σε υπόσχεση ότι πάλι θα ξανατραγουδήσουν στο θεό με καινούργιον ύμνο. Εδώ φαίνεται καθαρά ότι ο άνθρωπος παλεύει να ιδεί σαν τι είναι ο θεός του. Μ' αυτόν τον θεολογικό προβληματισμό των Ομηρικών ύμνων οι άνθρωποι συλλαμβάνουν και την πολύ έντονη και πολύ αυθαίρετη διαφορά τους από τους θεούς. Στον ύμνο στον Απόλλωνα στους στίχους 190 έως 193, εκεί που περιγράφει το πανηγύρι των Ιώνων προς τιμήν του Απόλλωνος και πως με καμάρι οι Ίωνες έδειχναν τα πολιτιστικά τους κατορθώματα, παρουσιάζει τις Μούσες, που τραγουδούσαν κι αυτές με ωραία φωνή. Και να τι έλεγαν:

«... υμνεύσι ρα θεών δωρ' άμβροτα ηδ' ανθρώπων τλημοσύνας όσ' έχοντες υπ' αθανάτοισι θεοίσι ζώουσ' αφραδέες και αμήχανοι, ουδέ δύνανται ευρέμεναι θανάτιο τ' άκος και γήραος άλκαρ...», δηλαδή «υμνούν των θεών τ' αθάνατα δώρα και των ανθρώπων τα βάσανα, όσα έχοντας κάτω απ' την εξουσία των θεών ζουν ανίκανοι να σκεφτούν και να πράξουν κι ούτε μπορούν να βρουν γιατρεία του θανάτου κι αποτροπή των γηρατειών».

Δεν θα βρει κανείς σε άλλον πρωτόγονο πολιτισμό τέτοια σαφή και κατηγορηματικά διαμαρτυρία για την ανθρώπινη μοίρα γεμάτη αγανάκτηση στη σύγκριση με τη μακαριότητα των θεών. Όποιος μελετήσει την αρχαία Ελληνική θεολογία θα βρει ως ένα σταθερό στοιχείο της την αγεφύρωτη διάκριση θεϊκής και ανθρώπινης φύσης. Είναι αλήθεια ότι σε θυσίες και σε συνθήκες επικαλούνταν και τους «ήρωες» του τόπου και ζητούσαν την βοήθειά τους από τον άλλον κόσμο, αλλά αυτό δεν άλλαζε τη φύση των ηρώων αυτών. Μέσα στο ζόφο του Αΐδη βρήκε ο Οδυσσέας στο Λ της Οδύσσειας όλους τους ήρωες του Τρωϊκού πολέμου. Κι ο Ηρακλής, που ήταν δυσπρόστατος όσο ζούσε σαν παιδί του Δία και θνητής μητέρας, μετά το θάνατο του πηγαίνει ο μισός στα **Ηλύσια πεδία** (κατά την θεία του φύση) και ο μισός στον **ηερόεντα** (ομιγλώδη, σκοτεινό) Άδη, όπου τον συναντά ο Οδυσσέας γελοιοποιημένο, ματαιόδοξον και θλιβερόν ήρωα, όπως δείχνουν τους ήρωες οι σύγχρονοί μας στα κινούμενα σχέδια.

Ο Αχιλλέας αποκρούει τη φιλοφρόνηση του Οδυσσέα με τούτα τα σαφέστατα όσο και σπαρακτικά λόγια:

«μη δη μοι θανάτον γε παραύδα φαίδιμ' Οδυσσεύ, βουλοίμην κ' επάρουρος εών θητευέμεν άλλω, ανδρί παρ' ακλήρω, ω μη βίωτος πολύς εΐη, η πάσιν νεκύεσσι καταφθιμένοισιν ανάσσειν»

(Μη μου αναφέρεις το θάνατο λαμπρέ Οδυσσέα· θάθελα να ζω πάνω στη γη και νάμαι δούλος σε άλλον άνθρωπο, σ' έναν πάμφτωχο που να μην έχει πολύ βιος, παρά να βασιλεύω σε όλους τους νεκρούς του κάτω κόσμου).

Γι' αυτό και οι Αθηναίοι του Διονυσίου του Αρεοπαγίτου, όταν άκουσαν τον Παύλο στον Άρειο Πάγο, εντυπωσιάστηκαν περισσότερο με την αναφορά της Αναστάσεως και όσοι δεν άντεξαν αυτό το λόγο δεν προπηλάκισαν τον Απόστολο, όπως έκαναν άλλοι, αλλά «**οι μεν εχλεύαζον, οι δε είπον· ακουσόμεθά σου πάλιν περί τούτου**». Και τα πράγματα έδειξαν ότι και τον ξανάκουσαν οι Αθηναίοι και πίστεψαν στην Ανάσταση. Τώρα, πως συμβαίνει κάποιοι σύγχρονοί μας, όψιμα βέβαια, ύστερ' από είκοσι αιώνες να συντάσσονται μ' αυτούς, που εχλεύαζαν τον απόστολο Παύλο, αυτό είναι απορίας άξιο και η μόνη εξήγηση της απορίας, νομίζω, είναι αυτό, που οι Πατέρες ονομάζουν «απόνοια».

Και μιας και μπήκαμε στον Όμηρο, πρέπει να ιδούμε πόσο δραματικά ζούσε ο ομηρικός άνθρωπος το μαύρο θάνατο και τη δίψα του για ζωή. Δεν υπάρχει δραματικότερη θεολογία στην παγκόσμια θεολογία

από το επεισόδιο του Λ της Οδύσσειας, όπου ο Οδυσσεύς ανάμεσα στ' άλλα «**αμενηνά κάρηνα**» (ξεψυχισμένες μορφές νεκρών) μέσα στον **ηερόεντα Άδη** βλέπει και τη μορφή της μάνας του της Αντίκλειας («**Αυτολύκου θυγατήρ μεγαλήτορος Αντίκλεια**»), και αφού ρώτησε για όλα τα καθέκαστα της φαμελιάς του και του παλατιού και πήρε απ' το στόμα της όλες τις πληροφορίες, που ποθούσε, μας λέει ύστερα ο Όμηρος:

«**ως έφατ' αυτάρ εγώ γ' έθελον φρεσί μερμηρίζας**
μητρός εμής ψυχήν ελέειν κατατεθνηκυίης·
τρεις μεν εφορμήθην, ελέειν τε με θυμός ανώγειν,
τρεις δε μοι εκ χειρών σκιή είκελον ή και ονειρώ
έπτατ' εμοί δ' άχος οξύ γενέσκετο κηρόθι μάλλον,
και μιν φωνήσας έπεα πτερόεντα προσηύδων·
μήτερ εμή, τι νυ μ' ου μίμνεις ελέειν μεμαώτα,
όφρα και ειν' Αίδαο φίλας περι χείρε βαλόντε
αμοφτέρω κρυεροίο τεταρπώμεθα γόοιο.
Η τι μοι είδωλον τόδ' αγαυή Περσεφόνεια
ώτρυν', όφρ' έτι μάλλον οδυρόμενος στεναχίζω;
ως εφάμην, η δ' αυτίκ' ημείβετο πότνια μήτηρ·
“**ω μοι τέκνον εμόν, περι πάντων κάμμορε φωτών,**
ου τι σε Περσεφόνεια Διός θυγατήρ απαφίσκει
αλλ' αυτή δίκη εστί βροτών, ότε τις κε θάνησιν·
ου γαρ έτι σάρκας τε και οστέα ίνες έχουσιν,
αλλά τα μεν τε πυρός κρατερόν μένος αιθομένοιο
δαμνά, επει κε πρώτα λίπη λεύκ' οστέα θυμός,
ψυχή δ' ηύτ' όνειρος αποπταμένη πεπόττηται
(Λ 204-222)

(Έτσι είπε, αλλά εγώ ήθελα αφού το σκέφτηκα στο νου μου της μάνας μου την ψυχή να πιάσω της πεθαμένης. Τρεις φορές εχύθηκα κι η ψυχή μου μούλεγε να την αρπάξω αλλά τρεις φορές μεσ' απ' τα χέρια μου σαν ίσκιος ή και σαν όνειρο πέταξε και στην καρδιά μου κάθονταν βαρύς ο πόνος και της μίλησα με λόγια φτερωτά και είπα: μανούλα μου, γιατί δεν μου στέκεις να σε πιάσω που το λαχταρώ, έτσι που μέσ' στον Άδη ναγκαλιαστούμε οι δυο μας και να χορτάσομε τον πικρό θρήνο; Αλήθεια μήπως κάποιο φάντασμα είν' αυτό, που μούστειλε η Περσεφόνη, για να στενάξω κλαίγοντας ακόμα πιο πολύ;

Έτσι είπα κι αμέσως μου απάντησε η σεβαστή μου μάνα: Παιδί μου, ο πιο δυστυχισμένος απ' όλους τους ανθρώπους, δεν σε γελάει τίποτε η κόρη του Δία, η Περσεφόνη, αλλ' αυτή είναι η μοίρα των ανθρώπων, όταν κάποιος πεθάνει· γιατί δεν κρατούνε πια οι ίνες τις σάρκες και τα κόκκαλα, αλλά αυτά τα τρώει η δύναμη της φωτιάς, αφού πρώτα αφήσει η ψυχή τα άσπρα κόκκαλα, και η ψυχή σαν όνειρο φτερουγίζει και πετάει).

Έτσι ο κάθε άνθρωπος στα χέρια του Ομήρου είτε «**ήρωες**» είναι είτε κοινός **βροτός**, ξέρει πως όλα τα καλά κρατούνε λίγα χρόνια και μάλιστα όσο πιο μεγάλα, και καλά τόσο πιο προσωρινά. Κοινή μοίρα («**δίκη βροτών**») ο μαύρος Άδης με τον «**κρυερόν γόον**» ως μόνη παρηγοριά. Ο Όμηρος σωστά το είπαν πως ήταν μεγάλος θεολόγος, γιατί σ' αυτά τα θέματα που εκφράζεται ο θεολογικός προβληματισμός των ανθρώπων, δεν βιάζεται καθόλου να προχωρήσει το σενάριό του, αλλά επιμένει. Όταν ο Οδυσσεύς έκανε το σκοπό του με την κάθοδο στον Άδη, δεν βιάστηκε να γυρίσει πίσω στον κόσμο του ήλιου, όσο κι αν τον παρακινούσε η μάνα του σ' αυτό.

«αλλά φώσδε τάχιστα λιλαίεο».

(γρήγορα όσο μπορείς το φως ν' αποζητήσεις).

Πριν ν' αφήσει τον Άδη όμως η ίδια η Περσεφόνη του έστειλε να παρουσιαστούν μπροστά του όλες τις φημισμένες καλλονές της προηγούμενης γενιάς, που μολονότι συντάραζαν όλους τους αρσενικούς, θεούς και άντρες και τις περισσότερες τις βίασαν θεοί και γέννησαν παλληκάρια ονομαστά, τώρα βρίσκονται όλες μαραμμένες στο σκοτεινό και θλιβερόν Άδη, ενώ οι θεοί που μαζί τους έκαναν τα «φιλοτήσια έργα» (τις ερωτοδουλειές) τις έχουν αδυσώπητα ξεχασμένες όπως και τα τέκνα, που τους χάρισαν, γιατί όπως είπε ο θεός – ποταμός Ενιπέυς στην Τυρώ μετά τα «φιλοτήσια έργα του» «ουκ αποφώλιαι ευναί αθανάτων» (δεν είναι μάταιοι οι έρωτες των αθανάτων).

Τα έπη τραγουδιώνταν συνήθως σε συναθροίσεις και συμπόσια ανδρών και φαντάζεται κανείς πως μελετούσαν τις ονομαστές για τα κάλλη και την αρχοντιά τους κοπέλλες, παλιές και σύγχρονες. Φαίνεται πως εκτός απ' τον πόλεμο δεν είχαν άλλο θέμα στις αντρικές παρέες, όπως άλλωστε το βλέπομε στους μνηστήρες της Πηνελόπης. Και δεν υπάρχει πιο συγκλονιστικό μάθημα ματαιότητας απ' αυτό, που δίνει ο Όμηρος στη «Νέκυια», όταν τις δείχνει όλες ως «αμηννά κάρηνα» νάρχονται κοπαδιαστά διψασμένες να δοκιμάσουν λίγο αίμα, για να νιώσουν τη ζεστασιά της γήινης ύπαρξης, που έχασαν. Δεν θα μπορούσε να βρεθεί πιο πετυχημένη σκηνογραφία, για να διδάξει από σκηνής αυτό που ψάλλομε στις κηδείες: **«Πάντα ματαιότης τα ανθρώπινα...»**

Αυτές οι διαπιστώσεις από τη θεολογία και την ανθρωπολογία των αρχαίων Ελλήνων δεν είναι μειωτικές του ήθους ή της πολιτιστικής τους αξίας. Ίσα – ίσα πρέπει να θαυμάζει κανείς τους αρχαίους μας προγόνους, γιατί έβγαλαν και καλλιέργησαν αυτόν τον προβληματισμό, ένα προβληματισμό που δείχνει υψηλό επίπεδο και συνείδησης και νόησης αλλά και διατύπωσης. Θα μπορούσαν να μας δώσουν μαθήματα θρησκευτικής αγωγής και μόνο με την Οδύσειά τους. Το ότι έβλεπαν την ανεπάρκεια της θεολογίας τους και ζούσαν την απανθρωπιά της δαιμονολατρίας, αυτό δεν τους μείωνει καθόλου, αλλά ίσα – ίσα τους κάνει χρήσιμους δασκάλους των συγχρόνων μας αρχαιολατρών, αλλά και των δυτικοθρεμμένων μηδενιστών.

Στο στ. 66 του α της Οδύσειας για παράδειγμα ο Όμηρος δίνει το όριο της ωριμότητας του ανθρώπου σχετικά με τη θεολογία στο πρόσωπα του Οδυσσέα «**ος πέρι μεν νόον εστί βροτών πέρι δ' ιρά θεοΐσιν αθανάτοισιν έδωκεν**» σύμφωνα με την επίσημη διακήρυξη του Δία (πιο δυνατός είναι από τους άλλους ανθρώπους στο νου αλλά και πιο πολλές θυσίες στους θάνατους θεούς έκανε). Ο σύγχρονος μαθητής του διαφωτισμού χάνει τη θρησκευτικότητά του όσο αυξάνει την κατά κόσμο σοφία του, κάτι που βέβαια συνέβαινε κι απ' τα παλιά χρόνια, ώστε ο απόστολος Παύλος να γράφει στους Κορινθίους: «**ου πολλοί σοφοί εν υμίν, ου πολλοί ισχυροί**». Ο Όμηρος όμως προβάλλει ένα ήρωα, που ανεβάζει παράλληλα αυτές τις δύο αρετές του, τη σοφία και τη λατρεία. Φαντάζεστε ποια πρόοδο θα είχαμε στην εποχή μας αν πετυχαίναμε αυτόν τον συνδυασμό;

Συνήθως οι Ομηριστές μας λένε πολλά και περίεργα, για να επιδείξουν την επιστημοσύνη τους, αφήνουν όμως ατόνιστο, αν δεν το αποκρύπτουν κιόλας, το ότι η κυρίαρχη αρετή, που κινεί το έπος της Οδύσειας είναι η εγκράτεια. Ο νόστος κερδίζεται από μόνο τον Οδυσσέα, γιατί μόνος αυτός άντεξε να μην πειράξει τα ιερά βόδια και πρόβατα του Υπερίονος Ηλίου, όσο κι αν πεινούσε. Αυτό το τονίζει ο ποιητής τόσο στο προοίμιο (**νήπιοι, οι κατά βους Υπερίονος ηελίοιο ήσθιον...**) όσο και στη ραψωδία Μ (στ. 339-419) σε 80 στίχους, όπου ο Οδυσσέας μετά από πολλές και αυστηρές προειδοποιήσεις προς τους συντρόφους του αποσύρεται στο δάσος της Θρινακίας για να προσευχηθεί, αλλά οι σύντροφοί του εκμεταλλεύτηκαν την απουσία του για να σφάξουν βόδια και πρόβατα απ' τ' απαγορευμένα. Ο Οδυσσέας αποκοιμήθηκε κι όταν εγύρισε και του ήρθε η μυρωδιά από τα σφάγια που ψήνονται «**ώμωξε**» (εστέναξε), γιατί κατάλαβε ότι ο νόστος πάει, χάθηκε. Η παραμέληση της εγκράτειας εστέρησε το «**νόστιμον ήμαρ**». Κι εδώ μας δίνει ο Όμηρος ένα μάθημα οικολογίας. Λέει ότι μετά το ανοσιούργημα «**θεοί τέραα προύφαινον-είρπον μεν ρινοί, κρέα δ' άμφ' οβελίοισι μεμύκειν, οπταλέα τε και ωμά, βοών δ' ως γίγγετο φωνή...**» (οι θεοί έδειξαν σημεία και τέρατα: σέρνονταν από δω τα τομάρια, τα κρέατα από κει περασμένα στις σούβλες εμούγκριζαν, ψημένα και ωμά, όπως ήταν η φωνή των βοδιών). Πολλούς αιώνες αργότερα αρχίσαμε να καταλαβαίνομε πως η αμαρτία έφερε τη φθορά και διαστροφή στη φύση. Αυτό πάντως το σκηνικό του Ομήρου είναι συγκλονιστικό από κάθε άποψη.

Αυτή η διαδρομή στην Οδύσσεια έγινε, για να τονιστεί ότι η περί θρησκείας αίσθηση και αντίληψη των αρχαίων μας προγόνων ήταν πολύ σωστή και υψηλή. Τη θρησκευτική τους τραγωδία τη δημιούργησε η απουσία του αληθινού Θεού· δεν είχαν οι άνθρωποι το Ευαγγέλιο.

Οι φιλόλογοι τοποθετούν την Οδύσσεια μετά την Ιλιάδα, αλλά αυτό ισχύει μόνο στη σύνθεση και στη διατύπωση. Τα στοιχεία του περιεχομένου της Οδύσσειας είναι πολύ παλιότερα, και γιατί είναι μυθικότερα και γιατί η ανθρωπολογία τους αναφέρεται σ' ένα αθώοτερο άνθρωπο. Η Ιλιάδα δείχνει τον άνθρωπο κυριευμένο από ένα κοινωνικό ιδεώδες πειστικό σε όλους και αδιαμφισβήτητο, τη δόξα της προσωπικής παλληκαριάς. Στον αγώνα του να δείξει την ατομική αντρεία του ο κάθε ήρωας ζητάει τη βοήθεια του προσωπικού θεού του και δεν υπάρχει εδώ ηθικό κριτήριο ούτε η σχέση των ανθρώπων με τους θεούς είχε τον αντίκτυπό τους στις σχέσεις των ανθρώπων μεταξύ τους. Η Ιλιάδα αρχίζει με τη φοβερή φιλονεικία Αγαμέμνονος και Αχιλλέως για μια σκλάβια λάφυρο., τη Βρισηίδα. Αυτή η «έρις» εστοίχισε αμέτρητους νεκρούς και οδήγησε όλη την Τρωϊκή εκστρατεία στην αποτυχία. Κανείς δεν κατηγορήσε τους δυο ήρωες που προέβαλαν τόσο πολύ το προσωπικό τους γόητρο. Ο Αγαμέμνονας αργότερα, που έφτασαν στο χείλος της καταστροφής, δικαιολόγησε τη συμπεριφορά του με την «άτην», που του έστειλαν οι θεοί και τον τύφλωσαν και κανείς δεν του το αμφισβήτησε.

Οι θεοί με κανένα ηθικό κριτήριο, χωρισμένοι σε παρατάξεις, όπως οι φίλαθλοι, φαίνονται να διασκεδάζουν με τις μάχες των ανθρώπων και υποστηρίζουν ο καθένας όποιον θέλει. Ο Όμηρος επαναλαμβάνει βέβαια ότι «**Διός δ' ετελείετο βουλή**», αλλά οι άνθρωποι αποφασίζουν και οι θεοί συντάσσονται αυθαίρετα με όποιον θέλουν. Και οι ακροατές – αναγνώστες της Ιλιάδος, που ξέρουν και την πέρα από την Ω ραψωδία εξέλιξη του Τρωϊκού πολέμου, ξέρουν επίσης ότι μόνο η βουλή του Διός δεν «**ετελέσθη**» τελικά, γιατί ο Δίας εννοούσε με πάθος τους Τρώες.

Στο στοιχείο Ξ της Ιλιάδας η Ήρα στολιζέται ερεθιστικά και κάνει την «απάτη Διός» δηλ. εξαπατά τον Δία και τον παρασύρει σε ερωτική συνάντηση, για να τον αποσπάσει από την υποστήριξη των Τρώων. Αλλού πάλι οι θεοί φιλονεικούν στον κάμπο της Τροίας και χτυπιούνται μεταξύ τους και βρίζονται για χάρη των ευνοουμένων τους. Ο Άρης βρίζει την Αθηνά «**κυνόμυια**» (σκυλόμυγα) κι εκείνη του καταφέρνει χτύπημα βαρύ με ασήκωτη πέτρα και τον ξαπλώνει κάτω. Η Αφροδίτη ύστερα τον σηκώνει αλλά εισπράττει κι αυτή τη βρισιά «**κυνόμυια**» από την Ήρα.

Όλα αυτά και άλλα είχε υπ' όψιν της η σοφή μεγαλομάρτυς Αικατερίνα και απάντησε θαρρετά στον Μαξέντιο, που την επέζε να θυσιάσει στους θεούς του, ότι αυτοί δεν είναι θεοί, αφού οι αδυναμίες και τα πάθη τους, που τους αποδίδονται από τους επίσημους ποιητές τους, είναι ακόμα κατώτερα απ' των ανθρώπων. Και ανέφερε η μορφωμένη βασιλοπούλα Αικατερίνα συγκεκριμένα χωρία από την Ιλιάδα, που έδειχναν αυτό το ήθος των ειδωλολατρικών θεών.

Αν λάβομε υπ' όψιν ότι τα Ομηρικά έπη ήταν λαϊκό άκουσμα, και στη βασική του σύνθεση και λαϊκό κατασκευάσμα, δεν πρέπει να αμφιβάλομε ότι ο λαός συντηρούσε μια τέτοια εικόνα για τους θεούς του. Άρα η ευσέβεια του ήταν καθαρός φόβος.

Η κριτική αντίδραση στην ειδωλολατρική ευσέβεια ήρθε από τους πνευματικούς ανθρώπους, τους ποιητές και τους φιλοσόφους σαν τον Αισχύλο και τον Πλάτωνα. Αλλά κι ο Όμηρος ποιητής ήταν, όπως άλλωστε κι ο ίδιος ο λαός, όταν λαλούσε «**έπεα πτερόεντα**». Θα αναφέρω δυο – τρία παραδείγματα έμμεσης κριτικής της ειδωλολατρικής θεολογίας μέσα στην Ιλιάδα.

Στη ραψωδία Π μέσα στο φούντωμα της μάχης ο Δίας, καθώς έβλεπε τη μονομαχία του Πατρόκλου με τον Σαρπηδόνα, τον βασιλιά των Λυκίων, που τύχαινε να είναι και γιος του Δία, κάλεσε την Ήρα και της είπε:

«**Ω μοι εγώ, ότι μοι Σαρπηδόνα, φίλτατον ανδρών μοίρ' υπό Πατρόκλιο Μενoitιάδαο δαμήναι...κ.λ.π.**» «αλίμονο σε μένα, γιατί η μοίρα γράφει ο πιο αγαπημένος μου από τους άντρες, ο Σαρπηδόνας, να σκοτωθεί από τον Πάτροκλο τον Μενoitιάδη. Και η καρδιά μου έχει σταθεί ανάμεσα σε δυο σκέψεις καθώς το διαλογίζομαι, ή να τον αρπάξω και να τον βγάλω ζωντανόν μέσ' απ' τη μάχη την πολύδακρυ και να τον φέρω στην πλούσια Λυκία ή να τον αφήσω να σκοτωθεί απ' τα χέρια του Μενoitιάδη...» (Π 433-438). Κι η Ήρα σαν τάκουσε, τον αποπήρε το Δία («**ποιόν μύθος έειπας**», δηλ. τι

είν' αυτά, που είπες;). Αντίθετα στη μοίρα (αίσα) θέλεις να σώσεις έναν άντρα θνητό; Κοίταξε καλά, γιατί τότε μπορεί κι άλλος θεός να θελήσει να σώσει το γιο του απ' τη μάχη. Άφησέ τον να σκοτωθεί και στείλε το άψυχο κορμί του με τον Ύπνο και το Θάνατο στη Λυκία, όπου θα τον κηδεύσουν και θα του κάνουν και τάφο».

Ο Δίας υποτάχτηκε πικραμένος **«αιματοέσσας δε ψιάδας κατέχευε έραζε παίδα φίλον τιμών...»** («και ματωμένες σταλαγματιές έχυνε στη γη, για να τιμήσει τον αγαπημένο του γιο, που επρόκειτο να πεθάνει...»). Τελικά ο Πάτροκλος τον σκότωσε τον Σαρπηδόνα με το κοντάρι του τραβώντας έξω απ' το κορμί του το κοντάρι έβγαλε έξω και τα σπλάχνα του και την ψυχή του. Κι αφού με φονικές μάχες οι Τρώες πήραν το άψυχο κορμί του, ο Δίας προστάζει τον Φοίβο να τον λούσει στα νερά του ποταμού, να το αλείψει με αμβροσία και να τον ντύσει άφθαρτα ρούχα. Κι ύστερα να τον στείλει με τον Ύπνο και το Θάνατο στην πατρίδα του τη Λυκία (Π 440-683). Κι ο Φοίβος έκανε όλα αυτά κι αυτό ήταν το τέλος του Σαρπηδόνα, του ήρωα γιου του Δία.

Δεν είμαστε από κείνους που πιστεύουν ότι οι καλλιτέχνες επινοούν δραματικές ιστορίες, για να τις κάνουν σενάρια στις καλλιτεχνικές τους επιδείξεις. Τουλάχιστον ο Όμηρος, όπως και οι μαθητές του οι τραγικοί, δεν ανήκουν σ' αυτή την κατηγορία. Με τις υποθέσεις τους συνεχώς εκφράζουν το νόημα της ζωής, όπως το συλλαμβάνουν, και με τις ιστορίες θεών και ανθρώπων εκθέτουν τη θεολογία και την ανθρωπολογία τους.

Το σενάριο του Σαρπηδόνα συγκίνησε και τον Κωνσταντίνο Καβάφη και μας έδωσε ένα από τα καλύτερά του ποιήματα. Εκεί κι ο Καβάφης τονίζει την άτεγκτη μοίρα, που κυβερνά τα ανθρώπινα, τον απαραίτητο θάνατο, την αδυναμία του Δία (**πατήρ ανδρών τε θεών τε!...**) να παραβιάσει την ειμαρμένη κι έτσι το μόνο που ξεχώριζε τη μοίρα ενός ημίθεου από των άλλων ανθρώπων είναι οι διακόσιοι στίχοι, που αφιερώνει ο Όμηρος στη θανά του. Όλο κι όλο το μεγαλείο του ανθρώπου ένας πέτρινος τάφος! Φαίνεται σαν να είχε στο νου του ακριβώς το τέλος του Σαρπηδόνα ο ψαλμωδός όταν έγραφε:

...Εγώ δε λέγω υμίν θεοί εστε και υιοί Υψίστου πάντες, υμείς δε ως άνθρωποι αποθνήσκετε και ως εις των αρχόντων πίπτετε...

Στο στίχο 426 της ραψωδίας Ρ ο ποιητής μας δείχνει τα άλογα του Αχιλλέα, που ήταν αθάνατα, όταν είδαν το θάνατο του Πατρόκλου, **«κλαίον, επειδή πρώτα πυθέσθην ηνιόχοιο εν κονίησι πεσόντος υφ' Έκτορος ανδροφόνοιο»** («έκλαιον αμέσως απ' την ώρα που κατάλαβαν πως ο ηνίοχος έπεσε μέσα στις σκόνες από τον Έκτορα τον αντροφονιά»). Στέκονταν εκεί πεισματικά και **«δάκρυα δε σφιν θερμά κατά βλεφάρων χαμάδις ρέε μυρομένοισιν ηνιόχοιο πόθω· θαλερή δε μιαίνετο χαιτή ζεύγλης εξεριπούσα παρά ζυγόν αμφοτέρωθεν...»** («και δάκρυα θερμά απ' τα βλέφαρα τους έπεφταν στη γη καθώς έκλαιγαν απ' τη στέρηση του ηνιόχου και η πλούσια χαιτή λερώνονταν καθώς ξέφευγε από τη ζεύγλη από δω κι από κει απ' το ζυγό»).

Εδώ βέβαια παραείναι παραμυθένιο το μοτίβο, αλλά ο ασύγκριτος Όμηρος το εκμεταλλεύεται, για να πει και πάλι το βαρύ του παράπονο για την ανθρώπινη μοίρα, την άθλια. Ο Δίας που έβλεπε τα πάντα απ' το θρόνο του, κοιλιές ν' ανοίγονται, κεφάλια να σκίζονται και άλλα τέτοια φοβερά, συγκινήθηκε από τα δάκρυα των αθανάτων αλόγων και φωνάζει καταλυπημένος **«Α δειλώ, τι σφώε δόμεν Πηλή ανακτι θνητώ...»** («Α, δυστυχημένα, γιατί σας δώσαμε στον Πηλέα το βασιλιά, που είναι ένας θνητός, εσείς όμως είσαστε αγέραστα κι αθάνατα; Ή για να έχετε βάσανα ανάμεσα στους δυστυχημένους ανθρώπους, γιατί δεν υπάρχει τίποτε πιο δυστυχημένο απ' τον άνθρωπο ανάμεσα σ' όλα, όσα πάνω στη γη αναπνέουν και περπατούν»).

Ο Κ. Καβάφης πρόσεξε κι αυτό το επεισόδιο της Ιλιάδας και μας χάρισε το ποίημά του «Τα άλογα του Αχιλλέως». Το ποίημα του Καβάφη τελειώνει έτσι:

*... Τα δάκρυα είδε ο Ζευς των αθανάτων
αλόγων και λυπήθη. «Στου Πηλέως τον γάμον»
είπε «δεν έπρεπ' έτσι άσκεπτα να κάμω·
καλύτερα να μη σας δίναμε άλογά μου
δυστυχημένα! Τι γυρεύατ' εκεί χάμου
στην άθλια ανθρωπότητα πούναι το παίγνιον της μοίρας;*

*Σεις που ουδέ ο θάνατος φυλάγει, ουδέ το γήρας,
πρόσκαιρες συμφορές σας τυραννούν. Στα βάσανά των
σας έμπλεξαν οι άνθρωποι». – Όμως τα δάκρυα των
για του θανάτου την παντοτεινή
την συμφορά εχύνανε τα δυο τα ζώα τα ευγενή.*

Κι εμείς που παίρνομε στα σοβαρά και τον Όμηρο και τον Καβάφη κι αναζητούμε μια φιλοσοφία ζωής πίσω από τις καλλιτεχνικές εκφράσεις, μπορούμε, νομίζω, ν' ανοίξομε ένα διάλογο με τους ποιητές μας πάνω σ' ένα τόσο σοβαρό θέμα.

*«Τον Πάτροκλο σαν είδαν σκοτωμένο
άρχισαν τ' άλογα να κλαίνε του Αχιλλέως...».
Τον πρόσεξες το στίχο αυτόν του Ομήρου,
τον πρόσεξες Κωνσταντίνε Καβάφη
όπου όχι τάλογα βέβαια αλλά ο ποιητής,
ο ίδιος ο Όμηρος, διαμαρτύρεται για το θάνατο
«Τόσο ανδρείος, δυνατός και νέος», γράφεις,
«ο Πάτροκλος, γιατί να πεθάνει;»*

Μα ο πόνος, που κρύβεται βαθύτερα, είναι για όλους για όλη «την άθλια ανθρωπότητα», που είναι παίγνιον της μοίρας.

*Ο Ζευς λυπάται τ' άλογα τ' αθάνατα,
που θλίβονται βλέποντας τη μοίρα των ανθρώπων.
Αυτά όμως που είχαν ζήσει κοντά μας,
«τα δάκρυά των για του θανάτου την παντοτεινή
την συμφοράν εχύνανε τα ζώα τα ευγενή».
Αλήθεια τι αγενής ο Ζευς,
που δεν είχε ένα δάκρυ, ένα λόγο καν
συμπόνιας για την άθλια ανθρωπότητα!
Αλήθεια, Όμηρε, για πες μας: Πως έφτασες
να φανταστείς του Αχιλλέως τα άλογα να κλαίνε
για τον επιφανή νεκρό, τον Πάτροκλο;
Κι εσένα τι σ' έκανε, Κωνσταντίνε Καβάφη,
να πεις εκείνο «τα ζώα τα ευγενή»;
Δεν εφοβηθήκατε μήπως θυμώσει ο Ζευς
και σας εκσφενδονίσει από τον Όλυμπο του κερανούς του;
Τόσο πολύ σας κυρίεψε το παράπονο!..*

Δηλαδή ο Όμηρος κι ο Καβάφης είδαν την εξευτελισμένη μοίρα των ανθρώπων πάνω στη γη και έκαναν τη διαμαρτυρία τους. Αλήθεια τι ζήλεσαν οι νοσταλγοί της ειδωλολατρίας και δεν θέλγονται από το «εξηγόρασας ημάς εκ της κατάρας του νόμου τω τιμίω Σου αίματι, τω Σταυρώ προσηλωθείς και τη λόγχη κεντηθείς την αθανασίαν επήγασας ανθρώποις...»; Αυτή είναι η τραγωδία της ανθρώπινης ελευθερίας. Την ώρα που ο προφήτης της ειδωλολατρικής θεολογίας κλαίει γοερά κι απαρηγόρητα για την άθλια μοίρα του, ύστερ' από δυο χιλιετίες εκκλησιαστικής εμπειρίας μετά από τόσα «Χριστός ανέστη» έρχονται κάποιοι να μας εξαπατήσουν για την αρχαία θρησκεία ίσως πιστεύοντας ότι είμαστε αδιάβαστοι και θα τους πιστέψομε.

Ο Όμηρος εκπροσωπεί τη φιλοσοφία ζωής του Έλληνα της αρχαϊκής εποχής, αλλά η επιτυχία του είναι τόσο μεγάλη, ώστε εκφράζει βασικά και τον Έλληνα μέχρι το κήρυγμα του αποστόλου Παύλου στην Πνύκα. Το ίδιο κι οι λυρικοί και οι τραγικοί ποιητές, που τ' ομολογούσαν ότι τρέφονται από τα ψιχία, που πέφτουν απ' την πλούσια τράπεζα του Ομήρου. Γι' αυτό κι αυτοί εκφράζονταν μεν ποιητικά, ήταν όμως καθαροί θεολόγοι.

Ο Αισχύλος κατέπληξε τον πέμπτον αιώνα με την τολμηρή θεολογία του. Όπως ο Όμηρος του Αχαιούς, εξέφραζε κι αυτός τους Μαραθωνομάχους. Οι ιστορικές επιτυχίες του λαού έδιναν ένα μεγαλείο, μια αυθεντία στους ποιητές του και μια γλώσσα πολύ πειστική. Δεν έχομε όμως άλλο παράδειγμα, νομίζω,

στην παγκόσμια ποίηση να ακούγεται στους στίχους μια αλήθεια πέρα, πολύ πιο πέρα από τους ύμνους προς τον νικητή. Ο Αγαμέμνων ρίχνει βαρειά τη σκιά του στο έργο του Αισχύλου, αλλά η μεγαλωσύνη του τον κάνει υβριστή και την ύβρη κολάζει η Νέμεση. Αυτό είναι έργο του Δία.

«Διός πλαγάν έχουσιν ειπείν...»

(έχουν να πουν για του Δία το χτύπημα) (Αισχ. Αγ. 367).

Ο Δίας χτυπάει σκληρά και τιμωρεί. Οι παραβάτες του θείου νόμου τιμωρούνται αμείλικτα.

«Λιτάν δ' ακούει μεν ούτις θεών» (Αισχ. Αγ. 396)

(Παρακάλια δεν ακούει κανείς απ' τους θεούς).

Το κακό είναι σύμφυτο με το ανθρώπινο γένος και το μίasma των εγκλημάτων κληρονομείται από γενιά σε γενιά. Έρχεται ως «άτη» και προσβάλλει τη σκέψη των απογόνων, για να αμαρτήσουν κι έτσι να συνεχιστεί η τιμωρία για παλιότερα εγκλήματα.

«Φιλεί δε τίκτειν ύβρις

μεν παλαιά νεάζουσαν

εν κακοίς βροτών

ύβριν τόντ' ή τόθ', ότε το κύριον μόλη

φάος τόκου,

δαίμονά τε τον άμαχον, απόλεμον,

ανίερν θράσος, μελαινας

μελάθροισιν Άτας

ειδομένας τοκεύσι.

(«Συνηθίζει η παλιά αμαρτία να γεννάει καινούργια μέσα στα βάσανα των ανθρώπων, τώρα ή ύστερα, όταν έρθει η πεπρωμένη ημέρα να γεννήσει. Και γεννά τον δαίμονα τον ακαταμάχητον τον απολέμητον, το ανίερο θράσος της μαύρης Άτης μέσα στα σπίτια, που μοιάζει στους γονείς της»).

Οποιαδήποτε αισιόδοξη εικόνα της αρχαιότητας καταρρακώνεται από τον Αισχύλο όχι μόνο σ' αυτό το χωρίο, αλλά σχεδόν σε όλη την Αισχύλεια και γενικότερα σε όλη την τραγική ποίηση. Το λεγόμενο προπατορικό αμάρτημα εδώ ψηλαφείται θαρρείς από τον σπερματικό λόγο. Όπως και στον Όμηρο έτσι και στους τραγικούς ο άνθρωπος είναι έρμαιο της Άτης, που είναι θεότητα και την στέλνει ο Δίας **«τότε ή τόθ' όταν το κύριον μόλη φάος τόκου»**. Και ο Αισχύλος δεν έχει την αφέλεια των ορθολογιστών να μιλάει για **«πνευματική κατάσταση»** ή **«ψυχολογική διάθεση»** ή ακόμα για **«ηθικές αξίες»**. Δαίμονα άμαχον και απόλεμον θεωρεί την **μέλαιναν Άταν**. Τα θρέμματα (και θύματα) του διαφωτισμού δαιμονίζονται, όταν ακούσουν να γίνεται λόγος για «δαίμονα». Ο δαίμονας, βλέπετε, προτιμάει να μας πολεμάει αθέατος και όταν μας βρίσκει ανυποψίαστους.

Και αυτή η μεταφυσική και υπαρξιακή παγίδα, που πιάνει τον άνθρωπο θέλει δεν θέλει, όσο άδικη κι αν μας φαίνεται, γίνεται αποδεκτή από τον αρχαίο Έλληνα ως έκφραση μιας άτεγκτης δικαιοσύνης. Κάποιοι εγκληματεί πλανεμένος απ' τους θεούς κι ύστερα γενεές γενεών ξαναεγκληματούν και ξαναπληρώνουν και τα δικά τους και των προγόνων τους τα εγκλήματα. Είναι αλήθεια ότι όλη αυτή η ηθική ανθρωπολογία εφαρμόζονταν απ' όλους. Όμηρο και τραγικούς, μόνο στους επιφανείς, στους βασιλιάδες, τυράννους, μεγάλους και τρανούς. Ο Αισχύλος αναζητάει και τους δικαίους και μας λέγει ότι είναι **«δύσκαπνοι οι οίκοι των ευθυδίκων»** (φτωχικά και μαυρισμένα απ' τον καπνό της εστίας τα σπίτια των ευθυδίκων) **και δίκαια δε λάμπει μεν εν δυσκάπνοις δώμασιν** (λάμπει η δικαιοσύνη στα φτωχικά καπνισμένα σπίτια). Αυτοί όμως οι ανώνυμοι δεν γράφουν Ιστορία (ούτε Μυθολογία), δεν εκπροσωπούν το ανθρώπινο γένος στην κορυφαία και καθαρή του έκφραση. Ζουν στο περιθώριο, γιατί δεν έχουν εξουσία να κάνουν αυτά, που κάνουν οι άρχοντες. Άλλωστε κι αυτοί, όσο **«ευθύδικοι»** κι αν είναι, υπόκεινται στην αδυσώπητη μοίρα της φθοράς και του θανάτου. Όσο αναπτύσσεται όμως η Αθηναϊκή κοινωνία και οι αθώοι χωρικοί του 6^{ου} αιώνα γίνονται οι αστοί του 5^{ου} και μέσα στη δημοκρατική διαδικασία παίρνουν κι αυτοί την ευθύνη της Ιστορίας επάνω τους, τόσο και η **ύβρις** και η **νέμεσις**, η **άτη** και η **πλαγά** του Διός βρίσκει κι αυτούς και οι οιμαγωγές των ηρώων – υποκριτών μέσα στα θέατρα, που έπεφταν απ' τα ύψη, προκαλούσαν **έλεον** και

φόβον σ' όλους τους θεατές κι ανατρίχιαζαν απ' το πλησίασμα της **δίκης** αυτοί οι πορθητές της Μήλου, της Αίγινας και πολλών άλλων Ελληνικών πόλεων. Κι εκείνο που «έσωζε» ψυχολογικά τουλάχιστον τους Αθηναίους του 5^{ου} αιώνα ήταν η χυδαιοποίηση κι ο αμοραλισμός της θρησκείας. Ασφαλώς δεν θα ήταν μοναδικό το φαινόμενο του Αλκιβιάδη, που στα θορυβώδη συμπόσια με τους φίλους του έκαναν θρησκευτικές τελετές «**εφ' ύβρει**», όπως λέει ο Θουκυδίδης, δηλαδή για να τις γελοιοποιήσουν. Αυτό σε μια αστική κοινωνία λέγεται απομυθοποίηση. Θυμίζω επίσης στον αναγνώστη την απάντηση που έδωσαν οι Αθηναίοι στους Μηλίους, όταν τους ζητούσαν να παραδοθούν κι εκείνοι τους είπαν **«όμως δε πιστεύομεν τη μεν τύχη εκ του θείου μη ελασώσεσθαι, ότι όσοι προς ου δικαίους ιστάμεθα...»** («όμως πιστεύομεν ότι κατά μεν την τύχη εκ μέρους του θείου δεν θα μειονεκτήσομε απέναντί σας, γιατί στεκόμαστε όσοι εμείς απέναντι σε όχι δικαίους...»). Σ' αυτά οι Αθηναίοι απάντησαν: **«Της μεν τοίνυν προς το θείον ευμενείας ουδ' ημείς οióμεθα λελείψεσθαι. Ουδέν γαρ έξω της ανθρωπείας των μεν ες το θείον νεμέσεως των δ' ες σφας αυτούς βουλήσεως δικαιοúμεν ή πράσσομεν. Ηγούμεθα γαρ το τε θείον δόξη το ανθρώπειόν τε σαφώς δια παντός υπό φύσεως αναγκείας, ου αν κρατή, άρχειν. Και ημείς ούτε θέντες τον νόμον ούτε κειμένω πρώτοι εχρησάμεθα».** (Όσον αφορά την ευμένεια των θεών ούτε εμείς, νομίζομε πως θα μας λείψει. Γιατί τίποτε έξω απ' την ανθρώπινη καθιερωμένη στάση, ούτε απέναντι στους θεούς, ούτε σχετικά με την επιθυμία μας, ούτε επιβάλλομε ούτε κάνομε. Γιατί νομίζομε ότι και το θείον, όπως πιστεύεται και το ανθρώπινο σαφώς πάντοτε ωθούμενο από μια φυσική αναγκαιότητα όπου υπερτερεί σε δύναμη εκεί εξουσιάζει. Κι εμείς χωρίς να τον έχομε θεσπίσει αυτόν το νόμο ούτε ενώ υπάρχει πρώτοι τον χρησιμοποίησαμε).

Αυτά είναι κείμενα αποκαλυπτικά. Θα μπορούσαν να δικαιολογήσουν όλους τους κατακτητές κι όλους τους ιμπεριαλισμούς της Ιστορίας. Και όλο το ήθος το στηρίζουν οι Αθηναίοι και στο ανθρώπινο καθιερωμένο άγραφο δίκαιο του ισχυροτέρου, αλλά και στη συμπεριφορά των θεών. Την είδαμε άλλωστε αυτή τη συμπεριφορά στα Ομηρικά έπη, που ήταν το ευαγγέλιο των Ελλήνων και το Αναγνωστικό στα σχολεία τους. Φυσικά με τέτοια λογική (και ηθική) δεν θα μπορούσαν να καταλάβουν οι Αθηναίοι τον Ελευθέριο Βενιζέλο, όταν το 1913 απαντούσε στην πρόταση του βασιλιά Κωνσταντίνου για συνέχιση του δεύτερου βαλκανικού πολέμου μέσα στα Βουλγαρικά εδάφη μ' αυτά τα λόγια:

Εις τι αποβλέπει η περαιτέρω προέλασις του στρατού μας;

Η γραμμή που είχε δώσει από την αρχή ο Βενιζέλος ήταν να μη μπαίνει ο στρατός σε χωριά που δεν τους περιμένουν ως ελευθερωτές μιλώντας ελληνικά και χτυπώντας τις καμπάνες. Αυτή όμως η στάση υπαγορεύεται από μια άλλη θεολογία κι ο καθένας καταλαβαίνει τη διαφορά.

Ο Αισχύλος μας παράστησε πολύ καθαρά και πολύ δραματικά την απελπισία του αρχαίου ανθρώπου, το μονόδρομο προς τη δικαιοσύνη της εκδίκησης, την ουτοπία κάθε μετάνοιας ή συγγνώμης: **«τι γαρ λύτρον πεσόντος αίματος πέδου»** ποιο λύτρο υπάρχει για το αίμα που χύθηκε στη γη;) (Αισχ. Χοηφ. 48). Κι ακόμα: **Το δ' επί γαν πεσόν άπαξ θανάσιμον προπάροιθ' ανδρός μέλαν αίμα τις αν páλιν αγκαλέσαιτ' επαείδων;** (το μαύρο αίμα που έπεσε μια φορά στη γη θανάσιμο μπροστά στον άνθρωπο ποιος θα μπορούσε να το φέρει πίσω με ξόρκια;) (Αισχ. Αγαμ. 1019-1021). Αυτή την ιδέα είχε κι ο Κάϊν όταν σκότωσε τον αδελφό του τον Άβελ και τον έκανε ο Θεός «να στένει και να τρέμει». **«Και νυν επικατάρατος συ από της γης, ή έχανε το στόμα αυτής δέξασθαι το αίμα του αδελφού σου εκ της χειρός σου»** (Γεν. 4, 11). Κι ο Κάϊν σαν Αισχύλειος άνθρωπος παρατηρεί **«μείζων η αιτία μου του αφεθίηναι με»** (Η αμαρτία μου είναι μεγάλη· δεν χωράει συγχώρεση). Τώρα έτσι που μ' εξορίζεις **«πας ο ευρίσκων με αποκτενεί με»** (Πρβλ. Αισχύλου **«τίτας φόνος πέπηγεν»** (έχει πήξει το αίμα κι έχει γίνει φόνος εκδίκησης). Τότε όμως επενέβαινε σαφώς ο Θεός στη ζωή των ανθρώπων και ο Θεός είπε στον Κάϊν: **ουχ ούτως πας ο αποκτείνας Κάϊν επτά εκδικούμενα παραλύσει»** (δεν θα γίνει έτσι, όποιος σκοτώσει τον Κάϊν θα τιμωρηθεί πολύ αυστηρότερα). Και του έβαλε σημείο ο Θεός μάλλον στο πρόσωπο, ώστε όποιος τον συναντά να ξέρει ότι δεν πρέπει να τον σκοτώσει. Κι αυτά χιλιάδες χρόνια πριν από τον Αισχύλο σαν προφητικά για τη μετάνοια, που θα κηρυχθεί απ' τον Χριστό κάποτε στο μέλλον.

Ο Αισχύλος είναι ποιητής και δεν κολλάει στην εικόνα, που έδιναν οι Αθηναίοι στον αιώνα του. Θέλει να βλέπει το ανθρώπινο γένος στην αλήθειά του και η αλήθεια είναι παλιά, πολύ παλιά. Πριν ακόμα να γίνουν οι άνθρωποι. Αγαμέμνονες και Κλυταιμνήστρες και Αίγισθοι ήταν μια γενιά δυστυχημένη, όχι μόνο γιατί οι θεοί τους τους τύλιγαν μέσα σε αζεδιάλυτα κουβάρια ενοχής και τιμωρίας, αλλά και γιατί πεινούσαν και κρύωναν πάνω στη γη και δεν είχαν τρόπο να πολεμήσουν με τη μοίρα τους. Σ' αυτή την

περίοδο της Ιστορίας (ή μάλλον της προϊστορίας) του ανθρωπίνου γένους τοποθετεί το άλλο συγκλονιστικό του δράμα ο Αισχύλος τον «**Προμηθέα δεσμώτη**». Σ' αυτό το δράμα μας εισάγει τον τιτάνα Προμηθέα να συμπονεί τους ανθρώπους και να κλέβει για λογαριασμό τους από τους θεούς το «πυρ», μια δύναμη που θα γινόταν η αφετηρία του πολιτισμού. Κι αυτό «**δια λίαν φιλότητα βροτών**», μια αιτία που την επαναλαμβάνει επίμονα ο ποιητής. Οι θεοί όμως είναι κακοί και φθονούν κάθε ευτυχία των ανθρώπων και ο Δίας για λογαριασμό τους, εκφράζοντας δηλ. το θείον, καρφώνει τον Προμηθέα στον Καύκασο και στέλνει τον αετό να του τρώει το σηκώτι. Ο Προμηθέας πληρώνει τα επίχειρα της φιλανθρωπίας του. Μισεί τον Δία και τον θεωρεί καινούργιο τύραννο του κόσμου με όλη την έπαρση του πρόσφατου θριαμβευτή. Θαρρεί κανείς ότι τα λόγια των Αθηναίων στους Μηλίους ότι και στους θεούς ισχύει το ότι «**ου αν (τις) κρατή άρχει**» είναι παρμένο απ' αυτό το δράμα. Ένα ασυγκράτητο μίσος του ποιητή και περιφρόνηση προς τον Δία και τους άλλους Ολυμπίους φαίνεται πως εσκανδάλισε και τους συγχρόνους του Αισχύλου Αθηναίους, αλλά αφού τελικά γλύτωσε ο Αισχύλος, αυτό σημαίνει ότι σ' ένα βαθμό η Αθηναϊκή κοινωνία συμμερίζονταν τον τιτανισμό του Προμηθέα και του Αισχύλου. Ο Έλληνας, που ξεκίνησε απ' τον Ύμνο του Απόλλωνα να θρηνεί για τα γεράματα και το θάνατο, έφτασε στον 5^ο αιώνα να αντιμετωπίζει με μίσος μια κάστα θεοτήτων, που μάχεται την ανθρώπινη ευτυχία. Ο Δίας μηνά στον καρφωμένον Προμηθέα ότι δέχεται συνεννόηση μαζί του με αντάλλαγμα τις προφητικές του πληροφορίες. Ο Προμηθέας φτύνει και το Δία και τον απεσταλμένο του, τον Ερμή με τον πρωτάκουστο λόγο.

«**Απλώ λόγω τους πάντας εχθαίρω θεούς**» (Αισχ. Προμηθέας δ', στ. 975). Ο Ερμής πιστό όργανο του Δία, πετάει έτσι σε ανύποπτη ώρα μια συγκλονιστική προφητεία για τον Προμηθέα στους στίχους 1026-1028.

**Τοιούδε μόχθου τέρμα μη τι προσδόκα,
πριν αν θεών τις διάδοχος των σων πόνων
φανή θελήση τ' εις αναύγητον μολεΐν
Άιδην κνεφαία τ' αμφί Ταρτάρου βάθη».**

(Σ' αυτά τα βάσανά σου τέρμα κανένα να μην περιμένεις πριν να φανεί και να θελήσει κάποιος απ' τους θεούς να πάρει τα βάσανά σου επάνω του και να πάει στον σκοτεινό Άδη στα σκοτινειασμένα βάθη του Ταρτάρου).

Ποιος θα διαβάσει αυτούς τους στίχους και δεν θα πάει ο νους του στην εικόνα της Αναστάσεως. «**Η εις Άδου κάθοδος**», όπου μέσα στον **αναύγητό Άδη** και τα **κνεφαία βάθη του Ταρτάρου** ο Χριστός αδράχνει με ορμή τα χέρια των πρωτοπλάστων και τους βγάζει από τους τάφους «**παγγενή τον Αδάμ αναστήσας**»;

Ο Προμηθέας βέβαια είχε κι αυτός το προφητικό χάρισμα. Έτσι προφητεύει στην παρθένα Ιώ που τον ρωτάει:

**ΙΩ: Τις ο λύσων εστίν άκοντος Διός;
ΠΡ: Των σων τιν' αυτόν εκγόνων είναι χρεών.
ΙΩ: Πως είπας; ή 'μος παις σ' απαλλάξει κακών;
ΠΡ: Τρίτος γε γένναν προς δέκ' άλλαισι γοναίς.**

(- Ποιος είναι που θα σε λύσει χωρίς τη θέληση του Δία;

- Ένας από τους δικούς σου απογόνους πρέπει να είναι.

- Πως είπες; Αλήθεια δικό μου παιδί θα σ' απαλλάξει απ' τα βάσανα;

- Τρίτης γενιάς γέννημα θα είναι μετά από δέκα γενιές).

Πρέπει να προσέξομε εδώ ότι ο Προμηθέας προφητεύει τη σωτηρία του από το παιδί της παρθένου Ιούς. Γι' αυτό και η Ιώ ξαφνιαάζεται κι απαντάει αμέσως: -Πως είπας; Το άλλο που σκανδαλίζει με την ακρίβειά του τους δύσπιστους είναι ότι τοποθετεί τη σωτηρία ο Προμηθέας σε δεκατρείς γενιές απ' την παράσταση βέβαια του δράματος. Τα 460 με 450 χρόνια που χωρίζουν την παράσταση από τη γέννηση του Χριστού χωράνε ίσα – ίσα δεκατρείς γενιές!

Ο Κωνσταντίνος Καβάφης πάλι πρόσεξε ένα χωρίο από το 2^ο βιβλίο της «**Πολιτείας**» του Πλάτωνα, όπου ο Πλάτωνας κατακρίνει τον Αισχύλο, παρ' όλη τη γενική εκτίμηση που του έχει, για το απόσπασμα σε κάποιο έργο του, που δεν σώθηκε (πιθανόν με τον τίτλο «**όπλων κρίσις**»).

Κατακρίνει λοιπόν το απόσπασμα του Αισχύλου ο Πλάτωνας, όταν *φη η Θέτις τον Απόλλω εν τοις αυτής γάμοις άδοντα*:

**ενδατείσθαι τας εάς ευπαιδίας
νόσων τ' απείρους και μακραίωνας βίους
ξύπαντα τ' ειπών θεοφιλείς εμάς τύχας
παιών' επευφήμησεν ευθυμών εμέ
Καγώ το Φοίβου θείον απευδές στόμα
ήλπιζον είναι, μαντική βρύον τέχνη
ο δ' αυτός υμνών, αυτός εν θοίνη παρών
αυτός τάδ' ειπών, αυτός εστιν ο κατανών
τον παίδα τον εμόν.**

(όταν λέει η Θέτις ότι ο Απόλλων στους γάμους της τραγουδούσε:

ότι της πρόσφερε την γέννηση καλών παιδιών

χωρίς αρρώστιες και μακραίωνη ζωή

κι αφού σε όλα είπε πως η τύχη μου έχει την

αγάπη των θεών, έψαλε παιάνα για να ευθυμήσω

Κι εγώ το στόμα του Φοίβου το θεϊκό έλπίζα

πως δεν ψεύδεται, που είναι γεμάτο από τέχνη

μαντική. Αυτός όμως ο ίδιος που έλεγε τον ύμνο

αυτός, που ήταν παρών στο γαμήλιο τραπέζι και

είπε αυτά εδώ, αυτός είναι που σκότωσε το γιο το δικό μου).

Δεν πρέπει να αποδώσει κανείς αυτό το απόσπασμα σε

Κάποια ακρότητα ή λογοτεχνική ελευθεριότητα του

Αισχύλου, γιατί και ο Όμηρος αναφέρει ότι ο Απόλλωνας έδωσε το πρώτο χτύπημα στον

Πάτροκλο και τον αφόπλισε, ώστε να τον σκοτώσει.

... αυτάρ απ' ώμων

ασπίς συν τελαμώνι χαμαί πέσε τερμιόεσσα

λύσε δε οι θώρηκα άναξ Διός υιός Απόλλων

(απ' τους ώμους η ασπίδα η μεγάλη μαζί με τον τελαμώννα

έπεσε κάτω και του έλυσε τον θώρακα ο θεός Απόλλων ο γιος του Δία).

Ο Όμηρος δεν έφτασε την Ιλιάδα ως τον θάνατο του Αχιλλέα. Από την τύχη του Πατρόκλου όμως συμπεραίνουμε ότι δεν θα ήταν παράξενο να είναι τα πράγματα και με τον Αχιλλέα όπως με τον Πάτροκλο.

Ο Καβάφης συγκινήθηκε, όπως είπαμε, απ' το περιστατικό κι έγραψε κι αυτός το ποίημα του «Απιστία», ίσως γιατί του φάνηκε πως αρκετά ψυχρά τα εξιστορεί κι ο Αισχύλος κι ο Όμηρος:

Σαν πάντρευαν την Θέτιδα με τον Πηλέα

σηκώθηκε ο Απόλλων στο λαμπρό τραπέζι

του γάμου, και μακάρισε τους νεονύμφους

για το βλαστό που θάβγαινε απ' την ένωσί των.

Είπε: Ποτέ αυτόν αρρώστια δε θ' αγγίζει

θάχει μακρυνή ζωή. – Αυτά σαν είπε,

η Θέτις χάρηκε πολύ, γιατί τα λόγια

του Απόλλωνος, που γνώριζε από προφητείες,

της φάνηκαν εγγύησις για το παιδί της.

Κι όταν μεγάλωνεν ο Αχιλλεύς και ήταν

της Θεσσαλίας έπαινος η εμορφιά του,

η Θέτις του θεού τα λόγια ενθυμούνταν.

Αλλά μια μέρα ήλθαν γέροι με ειδήσεις

κι είπαν το σκοτωμό του Αχιλλέως στην Τροία.

*Κι η Θέτις ζέσχιζε τα πορφυρά της ρούχα
κι έβγαζεν από πάνω της και ξεπετούσε
στο χώμα τα βραχιόλια και τα δαχτυλίδια.
Και μέσ' στον οδυρμό της τα παλιά θυμήθη·
'και ρώτησε τι έκαμνε ο σοφός Απόλλων,
που γύριζεν ο ποιητής, που στα τραπέζια
έζοχα ομιλεί, που γύριζε ο προφήτης,
όταν τον υιό της σκότωναν στα πρώτα νειάτα.
Κι οι γέροι της απήντησαν πως ο Απόλλων
αυτός ο ίδιος εκατέβηκε στην Τροία
και με τους Τρώας σκότωσε τον Αχιλλέα.*

Ξέρομε εμείς γιατί απασχόλησε το περιστατικό τον Καβάφη κι από το ποίημά του φάνηκε πως επεδίωξε να δείξει την τραγική πλάνη των πιστών της ειδωλολατρίας. Βέβαια το ίδιο νιώθει και το ίδιο δείχνει για κάθε πίστη και κάθε λατρεία ο Καβάφης σαρκάζοντας έμμεσα κάθε θρησκευτική ευαισθησία. Και φαίνεται σαν να προβληματίζεται μόνον η Θέτις ή μόνος ο Όμηρος ή ο Αισχύλος, αλλά νομίζω πως πρέπει να είναι γενικός ο προβληματισμός και προ παντός πρέπει να τα πούμε κάποτε όλα, όσα νιώθομε και τα κρύβομε.

Δεν ήταν μόνον η Θέτις που έμεινε εμβρόντητη σαν άκουσε απ' τους γέροντες την ανέλπιστα είδηση τη φρικτή. Κι ο Όμηρος τόξερε – δεν μπορεί – γιατί στην Οδύσσεια δείχνει τον Αχιλλέα στον **ηερόεντα Άδη** πολύ τσαλακωμένον. Δεν μας εξιστόρησε όμως στην Ιλιάδα το θάνατό του, γιατί δεν άντεχε. Ο Αχιλλέας να πεθάνει! Αλλά ο Καβάφης που πήγε και βρήκε το απόσπασμα 281 του Αισχύλου, έμεινε κι αυτός εμβρόντητος.

Μα ποιος σας είχε εγγυηθεί όλους εσάς, ποιητές μου, ποιος σας είχε εγγυηθεί πως ο Αχιλλέας δεν θα σκοτώνονται στην Τροία;

Αφήστε την Θέτιδα, τη μάνα του. Καμμιά μάνα δεν πιστεύει ότι ποτέ θα πεθάνει το τέκνο της.

Μήπως πιστέψατε πως ο Απόλλων ο ίδιος «παιών' επευφήμησε» κι έκαμε χαρούμενη τη Θέτιδα;

Γιατί δεν μειδιάσατε συμπαθητικά στην αφέλεια της μάνας να πιστεύει στην αθανασία του γιου της;

Όποιος βέβαια πιάνει ένα βρέφος στα χέρια, βλέπει αυτό το θαύμα της ζωής και διαψεύδει χίλιες φορές την ύπαρξη του θανάτου.

Δεν μπορεί, δεν πρέπει να υπάρχει ο θάνατος, ποιος τον σοφίστηκε; Κι όμως... συμβαίνει. **«Ο δαίμων ο την ημετέραν φύσιν ειληχώς απαραίτητος».**

Ο Θεός εγγυήθηκε την κατάργηση του θανάτου, γιατί τι Θεός είναι, αν κάνει θνητά έργα, θνητούς ανθρώπους, θνητά παιδιά του.

Αν είναι πατέρας μας, πως αντέχει να λυώνομε μέσα στους τάφους κι αυτός μακάριος να χλιέται μέσα στα μύρα των Ηλυσίων;

Και το άλλο, το τελευταίο, το φρικτότερο, το παραλογότερο, το απαράδεκτο «ο δ' αυτός υμνών... αυτός εστιν ο κτανών τον παίδα τον εμόν».

Ο Θεός, που τραγούδησε και προφήτεψε την αθανασία του γιου μου, αυτός ο ίδιος τον σκότωσε!

Αν είναι η ζωή μέγα καλό και πρώτο, κι ο θάνατος είναι το μέγα κακό και πρώτο. Και τόσο μεγάλα πράγματα στον κόσμο ποιος άλλος μπορεί να τα κάνει; Μόνο ο Θεός. Λοιπόν, δημιουργέ μας, πατέρα μας, μοναδική μας ελπίδα, εσύ με τα χέρια σου τα πατρικά μας σκοτώνεις;!

Μη μου πεις Κωνσταντίνε Καβάφη, πως δεν σε βασάνιζε αυτό το ερώτημα;

Δεν ήταν όμως πατέρας τους ούτε ο Απόλλων, ούτε ο Δίας. Κι αρχαίοι μας πρόγονοι μόνο πατέρα χρειάζονταν. Και δεν είχαν...

Ύστερα βρήκαν τον πατέρα τους, που για χάρη τους πέθανε και μάλιστα επί Σταυρού και ετάφη, αλλά ανέστη «και επλήρωσε τα σύμπαντα φωτός και πρωτότοκος των νεκρών εγένετο, εκ κοιλίας Άιδου ερρύσατο ημάς και εδωρήσατο ημίν το μέγα έλεος».

Ο αμέσως επόμενος στη χρονική σειρά μεγάλος τραγικός ποιητής της Αθήνας ήταν ο Σοφοκλής από τον Κολωνό της Αττικής, ιερέας στο ναό του Ηρακλή. Ο Σοφοκλής μέσα στην καρδιά του χρυσού αιώνα, στο απόγειο της δόξας της Αθηναϊκής δημοκρατίας, είδε το μεγάλο πειρασμό κάθε προοδευμένης αστικής

κοινωνίας να σκαρώσει έναν ηθικολογικό θετικισμό και να ζήσει στην ψευδαίσθηση της τελειότητας κι ας χάσκει κάτω απ' τα πόδια αδυσώπητος κι αγόρταγος ο Άδης κι ας είναι οι καρδιές γεμάτες απ' αυτά τα εφιαλτικά τέρατα που βλέπομε στη Μυθολογία. Ο Σοφοκλής διαπίστωσε ότι η σοβαρή όψη της ζωής μας κρύβεται στο υποσυνείδητο και στην επιφάνεια μ' αυτές τις λογικές ηθικολογίες παίζομε τις κουμπάρες.

Ο Οιδίπους ήταν ο ιδανικός ηγέτης, ο σοφός, ο αγαθός, ο φιλόλαος, ο ευσεβής... Και όμως ήταν το μίasma! Και δεν το ήξερε. Ένα κουβάρι από ενοχές, αποκρύψεις, αινίγματα και απειλές φώλιαζε στην ψυχή του. Ξεκίνησε να μάθει ποιος είναι ο πατέρας του και δεν τόμαθε κι αγνοώντας το τον σκότωσε. Δεν έμαθε ποια ήταν η μάνα του και την παντρεύτηκε! Γιατί τόσο σκοτάδι και τόσο κακό στην αφετηρία της ζωής μας; Ο Σοφοκλής ψηλαφεί το προπατορικό αμάρτημα.

Ο Οιδίπους έπεσε θύμα της σοφίας και της παλληκαριάς του. Έφτιαξε τη ζωή του την πρόσκαιρη και επιφανειακή σκεπάζοντας το βάθος της που κοιτάζει απειλητικά κι αινιγματικά από το παρελθόν. Απ' τα εγκλήματα του Λαΐου και όλων των Λαβδακιδών ξεκινάει η **Άτη υστεροποιος μνήμων, δολία** και πλανά το ορφανό παλληκάρι και το βάζει να σκοτώσει τον πατέρα του, το φέρνει μπροστά στη Σφίγγα και την νικάει, του προσφέρει ένα βασιλικό γάμο, για να βολευτεί κι αυτός σε μια γωνιά της γης. Με άλυτο το πρόβλημα της καταγωγής του πέφτει μ' ενθουσιασμό στα καθήκοντα του αγαθού βασιλέως. Η ηθική του όμως δεν τον σώζει, ίσα – ίσα κάνει τραγικότερη τη συντριβή του. Υπάρχει ένα κακό μεγάλο κρυμμένο στη ζωή μας και μια δύναμη (**ο αλάστωρ**), που το ξέρει και τιμωρεί αμείλικτα τον φορέα του κακού αυτού.

Κι όταν τα αποκαλύπτει όλα και νιώθει πια πως δεν είναι τίποτα κι η δόξα και το μεγαλείο του αγαθού ηγεμόνα, τα πάντα χάνονται **σκιάς απατηλότερα**, δεν υπάρχει διέξοδος. Ο **αλάστωρ** περιμένει την πληρωμή του και σαρκάζει τον ένοχο κι ένοχος δεν θεωρείται μόνον ο Οιδίπους αλλά γενικά το ανθρώπινο γένος, αφού πληρώνουν όλοι για όλους. («**Κεκόλληται γένος προς άτα**»). Δεν υπάρχει θρησκευτικός συλλογισμός στην αρχαία θρησκεία, που να μην αποδεικνύει ότι «**οι θεοί των εθνών δαιμόνια**», δαιμόνια που ως κύριο έργο έχουν τον κολασμό του κόσμου.

Όπως ο Αισχύλος έτσι κι ο Σοφοκλής δεν αυτοσχεδιάζει την ανθρωπολογία του. την βλέπει ολοζώντανη στη συμπεριφορά των Αθηναίων. Μπορεί να έστηναν πάλλευκα μνημεία τέχνης και λατρείας, αλλά οι σφαγές χιλιάδων Ελλήνων κι ο εξανδραποδισμός τους δεν μπορεί να άφιναν την καρδιά τους καθαρή. Οι ίδιοι δικαιολόγησαν τις ιμπεριαλιστικές τους βαρβαρότητες ότι οφείλονταν σε τρία αίτια: στη δόξα, στο φόβο και στο συμφέρον (Θουκ. Α, 75). Και όταν κατάφερναν να πετύχουν το σκοπό τους, δεν απολάμβαναν τους καρπούς των μόχθων τους, αλλά έτρεχαν για νέες κατακτήσεις. Και στα μικρά διαλείμματα χρειάζονταν «**ευπρεπείς κατασκευάς, ων καθ' ημέραν η τέρψις το λυπηρόν εκπλήσσει**» (Θουκ. Β 38). Σαν αδηφάγο όρνιο κάθονταν επάνω στις καρδιές τους «**το λυπηρόν**» και χρειάζονταν τα παραισθησιογόνα της ευημερίας, για να το σκιάξουν. Έτσι μπορεί ο λαός στα χορικά να χλευάζει ολόκληρη την ιστορία με τους πολιτισμούς της:

«Ίδω γενεαί βροτών, ως υμάς, ίσα και το μηδέν ζώσας εναριθμώ» (Όχου γενιές των ανθρώπων, γιατί σας λογαριάζω να ζείτε ίσα με το μηδέν).

Στην παντοδύναμη εκείνη την εποχή Αθήνα, όπου καταργείται στις σχέσεις των πόλεων η δικαιοσύνη και επιβάλλεται απ' τους Αθηναίους συνειδητά το δίκαιο του ισχυροτέρου («**Ποιος προσφεύγει στη δικαιοσύνη, όταν μπορεί με τη βία να επιβάλει τη θέλησή του;**») (Θουκ. Α 75), ακούγεται σαν βρισιά κυριολεκτικά το «**Υβρις φυτύνει τύραννον**». Κάθε εξουσία, λοιπόν, είναι έκφραση μιας αλαζονείας, που θέλει «**ου αν κρατή, άρχειν**». Οι Αθηναίοι το είπαν στους Μηλίους, ακόμα και οι θεοί το ίδιο κάνουν, όπως πιστεύομε (δόξη).

Στο δρόμο του προς τον Άδη ο Οιδίπους φτάνει στον Κολωνό κι εκεί ακουμπάει στο ιερό των Ερινύων. Ο επάνω στο χώμα. Θυμάται κανείς τα λόγια του Δία στο Ρ της Ιλιάδας:

**ου μεν γαρ τι που εστιν οιζυρώτερον ανδρός
πάντων, όσσα τε γαίαν έπι πνεΐει τε και έρπει.**

(... δεν υπάρχει τίποτε δυστυχέστερο απ' τον άνθρωπο,
απ' όσα πάνω στη γη αναπνέουν και περπατούν) (Ρ 446 – 117).

Θα ήταν υπεραρκετά όσα παρουσιάστηκαν ως τώρα σ' αυτή τη μελέτη, για να δείξουν ότι οι αρχαίοι Έλληνες ήταν βαρειά τραυματισμένοι κι απογοητευμένοι απ' τη θρησκεία των ειδώλων και είχαν συνειδητοποιήσει και μάλιστα δραματικά την ανεπάρκειά της.

Υπάρχει όμως και ο Ευριπίδης, που έζησε αυτή την τραγωδία περισσότερο απ' όλους, γιατί ανέβασε τα δράματά του σε μέρες που έπεφτε η αυλαία του δράματος της Αθηναϊκής ηγεμονίας και ανάπνεε ο ποιητής πολύ έντονα την ατμόσφαιρα της πτώσης και την Νέμεση.

Νέος ακόμα στη δραματουργία καταπιάστηκε με το κύριο θέμα, το θάνατο, και μας έδωσε το δράμα «**Άλκηστις**». Επειδή το δράμα τελειώνει με νίκη κατά του θανάτου, ανάσταση της ηρωίδας, οι Αθηναίοι το ονόμασαν **κωμοειδύλλιον** με το ίδιο πνεύμα, που απεκάλεσαν τον Παύλον αργότερα **σπερμολόγον**.

Η Άλκηστη, νεαρή βασίλισσα των Φερών, αποφασίζει να δεχτεί να πεθάνει στη θέση του άντρα της, του Αδμήτου. Ο Ηρακλής, ο ημίθεος, δηλαδή θεός απ' τον πατέρα του το Δία και θνητός από τη μάνα του, την Αλκμήνη, φιλοξενούμενος στο παλάτι μαθαίνει τη συμφορά του παλατιού, πηγαίνει παλεύει με το θάνατο και φέρνει ζωντανή στο παλάτι την Άλκηστη, η οποία θα μείνει τρεις μέρες αμίλητη κι ύστερα θα επικοινωνήσει με τους ζωντανούς. Στο κεντρικό χορικό (στ. 435 κ.εξ.) ο λαός εκφράζει το θαυμασμό του για την ηρωίδα, που θυσιάζει τη ζωή της από αγάπη, την πίστη ότι και στον Άδη ζει η Άλκηστη, την ευχή να χαίρεται κι εκεί παρ' όλον ότι εκεί είναι ο **ανάλιος οίκος** (ανήλιο, σκοτεινό σπίτι) και τη βαθεία του λαχτάρα να μπορούσε να τη φέρει πάλι στο φως από τα βασίλεια του Άδη.

Ω Πελίου θύγατερ

**χαίρουσά μου ειν' Αΐδα δόμοις
τον ανάλιον οίκον οικετεύεις...**

.....

**είθ' επ' εμοί μεν εΐη,
δυναίμην δε σε πέμψαι
φάος εξ Αΐδα τεράμων
και Κωκυτοίο ρεέθρων
ποταμία νερτέρα τε κόπα.**

(Ω κόρη του Πελία, να μου χαιρέσαι

εκεί που κατοικείς στ' ανήλιαγα παλάτια του Άδη ...

.....

αχ και να ήταν στο χέρι μου και να μπορούσα
να σε στείλω στο φως απ' τα σπίτια του Άδη
και απ' το ρέμα του Κωκυτού με ποταμόβαρκα
του κάτω κόσμου).

Η τρελή λαχάρα της ανάστασης πολύ μυθιστορηματική, αλλά ο ποιητής μ' αυτό το δράμα καταπιάστηκε με το κύριο θέμα, το μοναδικό σχεδόν πρόβλημα (θανάτου τ' άκος: Ύμν. εις Απόλλ.). Αν βεβαίως κανείς τον Ευριπίδη ότι μετά από τέσσερες αιώνες η Σαλαμίνα κάποια νύχτα της Αναστάσεως θα πλημμύριζε από τα φώτα και θ' αντηχούσε στα πέλαγα το «Χριστός ανέστη», θα έπαιρνε τη μεγαλύτερη χαρά της ζωής του, ίσως τη μόνη μεγάλη κι αληθινή χαρά.

Ο Ευριπίδης είδε κι επεξεργάστηκε επίμονα την ειδωλολατρική θεολογία, σύμφωνα με την οποία οι θεοί είναι δυνατότεροι απ' τον άνθρωπο, αλλά όχι και καλύτεροι, μάλλον πολύ μοχθηρότεροι. Κι αν επισκοπούν κάποια λειτουργία της ζωής, αυτό δεν γίνεται από φιλανθρωπία αλλά κατά κάποιον τρόπο λόγω ειδικότητας του κάθε θεού. Και ειδικά η Αφροδίτη μόνο συμφορές «χαρίζει» στους ανθρώπους με την επιφοίτησή της κι εκείνο που μόνο ζητά είναι η αναγνώριση της δύναμής της και η προσκύνηση.

Μ' αυτό το πνεύμα αρχίζει το δράμα **Ιππόλυτος**, όπου η Αφροδίτη στον πρόλογο του δράματος βγαίνει και λέει:

**«Πολλή μεν εν βροτοίσι κουκ ανώνυμος
θεά κέκλημαι Κύπρις, ουρανού τ' έσω**

.....

**τους μεν σέβοντας ταμά πρεσβεύω κράτη,
σφάλλω δ' όσοι φρονούσιν εις ημάς μέγα.**

(Μεγάλη ανάμεσα στους θνητούς και όχι ανώνυμη θεά

ονομάζομαι Κύπρις, κι ανάμεσα στους θεούς...

Αυτούς μεν που σέβονται τη δική μου δύναμη τους παραδέχομαι,
εξοντώνω όμως αυτούς που με περιφρονούν).

Στην συνέχεια δηλώνει: «τον Ιππόλυτο μέσα σ' αυτή τη μέρα θα τον εξοντώσω, γιατί δεν με τιμά και τιμά την Άρτεμη και αρνείται τον έρωτα και το γάμο». Έτσι εμφανίζονται στο θεολογείο δυο θεές, η μια του έρωτα κι η άλλη της αγαμίας. Όταν η Αφροδίτη παίρνει πρωτοβουλία να εξοντώσει τον Ιππόλυτο, η Άρτεμη αποσύρεται, γιατί «**θέμις εστί**», όταν ένας θεός παίρνει πρωτοβουλία, να μην τον εμποδίζει άλλος θεός. Δυο θεές, δυο αντίθετα είδωλα ζωής, και τα δυο ανθρωποκτόνα!

Αυτή η θεολογία επιδρά και διαμορφώνει και την ηθική των ανθρώπων. Ο Ιππόλυτος δεν τηρεί μόνο την αγνότητά του αλλά μισεί τους γάμους και τις γυναίκες γενικά. Γι' αυτό από το ένα μέρος μας δίνει έναν ποιητικότατο ύμνο στη θεά της αγνότητας:

Σοι τόνδε πλεκτόν στέφανον

εξ ακηράτου λειμώνος,

ω δέσποινα, κοσμήσας φέρω... (Ευρ. Ιππ. 73 κ.εξ.)

(Σε σένα κυρά μου αυτό το πλεκτό στεφάνι από απάτητο λιβάδι, αφού το στόλισα στο φέρνω...).

Απ' το άλλο μέρος τώρα εξαπολύει ένα υβρεολόγιο κατά του γυναικείου φύλου μοναδικό στην αρχαία ελληνική γραμματεία.

«ω Ζευ τι κίβδηλον ανθρώποις κακόν

γυναίκας εις φως ηλίου κατώκισας;»

(Ω Δία τι κίβδηλο κακό έφερες τις γυναίκες στο φως του ήλιου;)

Να η απολυτοποίηση του δυϊσμού στη ζωή των αρχαίων και η θεολογική της προέλευση. Ο άνθρωπος δεν μπορεί να ζήσει αυτή τη ζωή παγιδευμένος από τη δαιμονική θεολογία.

Γι' αυτό ο Ευριπίδης υπονιάζεται στην αρχή μέχρι που γίνεται βέβαιος ότι υπάρχει κάποια απάτη φοβερή. Στο δράμα «**Ελένη**», στο α' στάσιμο στ. 1137 κ.εξ. εξομολογείται:

Ο,τι θεός ή μη θεός ή το μέσον

τις φησ' ερευνήσας βροτών

μακρότατον πέρας ευρείν,

ος τα θεών εσορά

δεύρο και αύθις εκείσε

και πάλιν αντιλογις

πηδώντ' ανεπίστοις τύχαις;

Συ Διός έφυς, ω Ελένα, θυγατήρ·

πτανός γαρ εν κόλποις σε

Λήδας ετέκνωσε πατήρ.

Κάτ' ιαχήθης καθ' Ελλανίαν

προδότις, άπιστος, άδικος, άθεος· ουδ' έχω

τι το σαφές ό,τι ποτ' εν βροτοίς.

(Τι είναι θεός, τι όχι θεός ή το ανάμεσα

ποιος άνθρωπος θα πει πως το έψαξε

και βρήκε το μακρότατον τέρμα (αυτής της

έρευνας); Αυτός που βλέπει τα σχετικά με τους θεούς

προς τα εδώ και προς τα εκεί με αντίθετες

και ανέλπιστες συντυχίες να πηδούν.

Εσύ, Ελένη, του Δία γεννήθηκες θυγατέρα·

γιατί φτερωτός στους κόλπους της Λήδας

σ' έσπειρε ο πατέρας.

Κι ύστερα ακούστηκες σ' όλο τον Ελληνικό κόσμο

προδότις, άπιστη, άδικη, άθεη. Δεν ξέρω τι

τέλος πάντων είναι ξεκαθαρισμένο ανάμεσα

στους ανθρώπους γι' αυτά).

Κι ο Ευριπίδης τελειώνει τη στροφή αυτή μ' ένα στίχο δυσκολοερμήνευτον:

«Το των θεών δ' έπος αλαθές εύρον».

Νομίζω ότι η σωστή του μετάφραση είναι «**το λόγο όμως για τους θεούς, δηλ. πως υπάρχουν, τον βρήκα αληθινόν**». Γι' αυτό χρησιμοποιεί και τη λέξη **έπος** κι όχι λόγος· αν ήταν να εύρισκε αληθινά λόγια των θεών, δεν θα αμφέβαλε για τη θεότητα της Ελένης.

Στο τελευταίο του δράμα, τις **Βάκχες**, ο Ευριπίδης ξεκαθαρίζει το θέμα ακόμα περισσότερο. Εμφανίζει τον καινούργιο θεό Διόνυσο, που έρχεται απ' την Ασία φέρνοντας μια καινούργια θρησκεία. Η δογματική της νέας θρησκείας δεν επεκτείνεται πέρα από το «**βότρυος υγρόν**» σε αντίθεση ή μάλλον συμπληρώνοντας τα δώρα της Δήμητρας, η οποία **εν ξηροίσι εκτρέφει βροτούς**.

**Ότε δ' ήλθ' έπειτ' αντίπαλιν Σεμέλης γόνος
βότρυος υγρόν πόμ' ηύρε κεισηνέγκατο
θνητοίς, ο παύει τους ταλαιπώρους βροτούς
λύπας, όταν πλησθώσιν αμπέλου ροής,
ύπνον τε λήθην των καθ' ημέραν κακών
δίδωσι, ουδ' εστ' άλλο φάρμακον πόνων.**

(Και όταν ήλθε έπειτα πάλι ο γιος της Σεμέλης, του σταφυλιού το πιωτό βρήκε και το πρόσφερε στους θνητούς, που σταματάει στους ταλαιπώρους θνητούς τις λύπες, όταν γεμίσουν απ' το χυμό της αμπέλου και ύπνο και λήθη των καθημερινών βασάνων δίνει κι ούτε υπάρχει άλλο φάρμακο των πόνων).

Κι όμως ο ίδιος ποιητής με το στόμα της τροφού της Μήδειας στο ομώνυμο δράμα στηλίτευσε τα τραγούδια του κρασιού, γιατί είναι άχρηστα. Θάθελε η τροφός (δηλ. ο Ευριπίδης) τραγούδια, που να καταπαύουν τις λύπες αντί να μερώνουν τις κακίες των ανθρώπων:

**σκαίους δε λέγων και ουδέν τι σοφούς
τους πρόσθε βροτούς ουκ αν αμάρτοις,
οίτινες ύμνους επί μεν θαλίαις
επί τ' ειλαπίναις και παρά δείπνοις
ηύροντο βίω τερπνάς ακοάς·
στυγίους δε βροτών ουδείς λύπας
ηύρετο μούση και πολυχόρδοις
ωδαίς παύειν, εξ ων θάνατοι
δειναί τε τύχαι σφάλλουσι δόμους.**

(ανόητους και καθόλου σοφούς αν τους έλεγες τους παλιούς ανθρώπους δεν θα 'πεφτες έξω, γιατί ύμνους για τα γλέντια και για τα συμπόσια βρήκαν γλυκά ακούσματα· τις μισητές όμως λύπες κανέναν θνητό δεν βρήκε τρόπο με την ποίηση και με τις πολύχορδες ωδές να καταπαύει, που απ' αυτές θάνατοι και φοβερές τύχες καταστρέφουν τα σπίτια).

Ύστερ' απ' αυτή τη δραματική δήλωση του Ευριπίδη, νομίζω ότι η υμνογραφία της Εκκλησίας μας και προπαντός οι Παρακλητικοί Κανόνες ανταποκρίνονται απόλυτα στον καημό του ποιητή. Να που ο Χριστιανισμός δεν είναι ο αντίπαλος του Ελληνισμού, αλλά η απάντηση στα αιτήματά του και η παρηγοριά στα προβλήματα, που αφήνει άλυτα κάθε άλλη θρησκεία.

Στις **Βάκχες** ο Ευριπίδης δίνει την τελική απάντησή του για το ήθος των θεών. Ο Διόνυσος έρχεται στη γενέτειρά του τη Θήβα, όπου δεν τον αναγνωρίζουν ως θεό, και τιμωρεί την πόλη κάνοντας τις γυναίκες μαινάδες. Η αδερφή της μητέρας του Αγαυή μέσα στη βακχική της έκσταση πιάνει το γιο της τον Πενθέα και τον κόβει κομμάτια νομίζοντας πως είναι λιοντάρι. Φέρνει στη σκηνή το κεφάλι του περασμένο σ' ένα καλάμι ως έπαθλο. Όταν συνέρχεται και βλέπει τι έκανε πέφτει σε βαθειά δυστυχία. Το ίδιο κι ο πατέρας της, ο Κάδμος, που ήταν παππούς του Διονύσου. Ο Διόνυσος εμφανίζεται ο θριαμβευτής, αφού τιμώρησε την απιστία τους, και τους αναγγέλλει ακόμα ότι τους καταδικάζει σε εξορία. Και το δράμα τελειώνει με τον παρακάτω διάλογο:

ΚΑΔΜΟΣ: Διόνυσε, λισσόμεθά σ', ηδικήσαμεν
ΔΙΟΝΥΣΟΣ: Όψ' εμάθεθ' ημάς, ότε δε χρην, ουκ ήδετε
ΚΑΔΜΟΣ: Εγνώκαμεν ταύτα αλλ' επεξέρχη λίαν
ΔΙΟΝΥΣΟΣ: Και γαρ προς υμών θεός γεγώς υβριζόμην
ΚΑΔΜΟΣ: Οργάς πρέπει θεούς ουχ ομοιούσθαι βροτοίς
ΔΙΟΝΥΣΟΣ: Πάλαι τάδε Ζευς ουμός επένευσε πατήρ.
(ΚΑΔΜΟΣ: Διόνυσε, σε ικετεύομε, (παραδεχόμαστε ότι σε) αδικήσαμε

ΔΙΟΝΥΣΟΣ: Αργά με καταλάβατε, όταν όμως έπρεπε, δεν ζέρατε.

ΚΑΔΜΟΣ: Τα καταλάβαμε (τόρα) αυτά, αλλά μας τιμωρείς πολύ.

ΔΙΟΝΥΣΟΣ: Γιατί κι εγώ από σας, αν και ήμουν θεός, υβριζόμουν.

ΚΑΔΜΟΣ: Οι θεοί πρέπει στις οργές να μην γίνονται όμοιοι με τους θνητούς

ΔΙΟΝΥΣΟΣ: Από παλιά αυτά τα επεκύρωσε ο Δίας ο πατέρας μου)

(Ευρ. Βάκχ. 1345-1350)

Μπορούμε να πούμε ότι είναι αυτά και τα τελευταία λόγια του Ευριπίδη προς τον κόσμο, γιατί οι **Βάκχες** είναι το τελευταίο του δράμα και κατά πάσαν πιθανότητα ανεβάστηκε στη σκηνή μετά το θάνατο του. Μας εμπιστεύεται τον πόνο του ο ποιητής πως είχε υψηλότερη ιδέα για το Θεό και διαψεύστηκε από την πραγματικότητα. Βέβαια είχε διαψευστεί και προτύτερα με την Αφροδίτη στο δράμα **Ιππόλυτος**, με όλους τους θεούς στις **Τρωάδες** κ.λ.π., αλλά εδώ δίνεται αυτή η εικόνα επιγραμματικά και πολύ πειστικά. Ο Κάδμος θεωρεί ότι η άδικη οργή του θεού Διονύσου είναι ομοίωση στις οργές των ανθρώπων. Στην πράξη όμως αποδείχτηκε ότι η τρομοκρατική θεολογία των ειδώλων είναι που διέφθειρε και τα ανθρώπινα ήθη. Στο ίδιο δράμα, στις **Βάκχες**, έχουμε το τρίτο στάσιμο, όπου ο χορός υμνεί το **σοφόν** και το **κάλλιον παρά θεών γέρας** στους ανθρώπους, που δεν είναι άλλο από το νάχουν το επάνω χέρι στις σχέσεις τους με τους εχθρούς.

**τι το σοφόν; ή τι το κάλλιον
παρά θεών γέρας εν βροτοίς
ή χείρ' υπέρ κορυφάς
των εχθρών κρείσσω κατέχειν;**

(τι είναι το σοφόν; ή τι καλύτερο δώρο απ' τους θεούς στους ανθρώπους παρά να κρατούν το χέρι τους δυνατό πάνω απ' την κορυφή των εχθρών τους;).

Το μεγάλο του λόγο όμως για το τι είναι η ειδωλολατρική θρησκεία ο Ευριπίδης τον είπε και τον έδειξε με το δράμα **Μήδεια**. Η Μήδεια, για να εκδικηθεί τον άπιστον άντρα της, τον Ιάσωνα, σφάζει τα παιδιά της. Θα περίμενε κανείς σύμφωνα με τον Αριστοτέλειο ορισμό της τραγωδίας να ιδούμε την ειδεχθή φόνισσα να δέχεται τελικά το πελέκι της Νέμεσης. Κι όμως, όταν ανοίγει η αυλαία στο τελευταίο επεισόδιο, ο ποιητής σκηνοθετεί τη φόνισσα ανεβασμένη πάνω σ' ένα μυθικό άρμα, που το έσερναν δράκοντες, δώρο του πάππου της του Ήλιου, με τα σφαγμένα κορμάκια των παιδιών της στα πόδια της να στάζουν ακόμα αίμα. Αυτός που εξευτελίζεται είναι ο Ιάσων, που δεν του επιτρέπει η παιδοκτόνος ούτε να τ' αγγίξει κι η ίδια στέκει αγέρωχη στο βάθος της σκηνής σαν Εωσφόρος. Το κακό εδώ θεοποιείται! Ο ειδωλολατρικός θεός είναι η προσωποποίηση του κακού στο Εωσφορικό μεγαλείο του.

Όταν διαβάζω αυτά τα κείμενα των τραγικών και του Ομήρου, με πιάνει συμπόνια για τους προγόνους μας, γιατί νιώθω μέσα στην καρδιά μου τον πόνο τους και θαυμάζω την ευθύτητά τους, τη βαθείά τους αναζήτηση του αληθινού Θεού. Παρατηρώ όμως με λύπη μου ότι σύγχρονοί μας φιλόλογοι και φιλολογούντες γυρίζουν τον άξονα, που συνδέει το καλό με το κακό, την αλήθεια με το ψέμα και εγκαινιάζουν τον άξονα τραγικού και μη τραγικού, ώσαν η τραγικότητα να αποτελεί απόλυτη αξία. Η τραγικότητα όμως είναι ο σπαραγμός της καρδιάς για τη χαμένη αλήθεια, το ζητούμενο είναι η αλήθεια.

Τη μόνη παρηγοριά στο θέμα των πατέρων μας, που μας άφησαν την τραγική τους κραυγή μου τη δίνει το απολυτικό του αγίου Ιωάννου του Προδρόμου.

... «χαίρων ευηγγελίσω και τοις εν Αϊδη Θεόν

φανερωθέντα εν σαρκί, τον αίροντα την αμαρτίαν

του κόσμου και παρέχοντα ημίν το μέγα έλεος».

Στην ανάσταση των νεκρών της εσχάτης ημέρας θα βγουν στην καινή κτίστη πολλοί αρχαίοι και ήρωες και απλοί τραγικοί ποιητές και θεατές τους κρατώντας στα χέρια τους σημαίες της Αναστάσεως. Όσο πλησιάζαμε προς το τέλος της αρχαιότητας και τα μαθήματα των τραγικών είχαν αρχίσει να αποδίδουν μέσα στον Ελληνικό χώρο, άρχισαν να ακούγονται καθαρότερες φωνές, που προμήνυαν μια μεγάλη αλλαγή, μια αντιστροφή του ειδωλολατρικού κατεστημένου.

Βέβαια αυτή είναι μια θεολογία προφητική και φεύγει πια από την ειδωλολατρία. Οι Σίβυλλες των τελευταίων αιώνων, μάντισσες του Απόλλωνα, μίλησαν για τον ερχόμενο Σωτήρα με εκπληκτική σαφήνεια όπως οι Προφήτες της Παλαιάς Διαθήκης. Δεν ξέρομε αν ο κόσμος τις έπαιρνε στα σοβαρά. Οι σκεπτόμενοι

όμως πνευματικοί άνθρωποι έβλεπαν ότι κάτι θ' αλλάξει, δεν μπορεί ο κόσμος να ζήσει με την απάνθρωπη δαιμονική θεολογία.

Και οι Σίβυλλες αλλά και ο Σόλωνας ως ποιητής μας άφησαν κείμενα που μιλούν για το Σωτήρα που θα έρθει και θα διωχθεί, θα μαστιγωθεί, θα θανατωθεί κ.λ.π., που εύκολα ένας δύσπιστος μπορεί να τα αμφισβητήσει. Είναι προκλητικά σαφή, σαν να γράφτηκαν μετά την εμφάνιση του Χριστού στον κόσμο.

Ο Πλάτων ψύχραιμος διανοούμενος προτίμησε την μέση οδό. Κατέληξε στο συμπέρασμα ότι θάρθει ένας σωτήρας να μας διδάξει την αλήθεια, δηλαδή ποιον Θεό να λατρεύουμε και με ποιον τρόπο. Στο διάλογο «Αλκιβιάδης δεύτερος» συμβουλεύει ο (Πλατωνικός) Σωκράτης τον Αλκιβιάδη, που ετοιμάζονταν να κάνει μια θυσία:

**... αναγκαίον ουν εστι περιμένειν, έως αν τις μάθη
ως δει προς θεούς και προς ανθρώπους διακείσθαι.**

ΑΛΚΙΒ: Πότε ουν παρέσται ο χρόνος ούτος, ω Σώκρατες, και τις ο παιδεύσων; ήδιστα γαρ αν μοι δοκώ ιδείν τούτον τον άνθρωπον, τις εστιν.

ΣΩΚΡ: Ούτος ω μέλει περί σου, αλλά δοκεί μοι, ώσπερ τω Διομήδη φησίν την Αθηνάν Όμηρος, από των οφθαλμών αφελείν την αχλύν.

**όφρ' ευ γιγνώσκοι ημέν θεόν ηδέ και άνδρα,
ούτω και σοι δειν από της ψυχής πρώτον την αχλύν
αφελόντα, ή νυν παρούσα τυγχάνει, το τηνικαύτ' ήδη
προσφέρειν δι' ων μέλλεις γνώσεσθαι ημέν κακόν ηδέ
και**

εσθλόν· νυν μεν γαρ ουκ αν μοι δοκείς δυνηθήναι...

(Είναι ανάγκη λοιπόν να περιμένει κανείς μέχρι να μάθει πως πρέπει στους θεούς και στους ανθρώπους να συμπεριφέρονται.

ΑΛΚΙΒ.: Πότε λοιπόν θάρθει αυτή η ώρα, Σωκράτη, και που είναι αυτός, που θα μας διδάξει; Γιατί νομίζω με πολλή χαρά θάβλεπα αυτόν τον άνθρωπον, ποιος είναι.

ΣΩΚΡ.: Αυτός που νοιάζεται για σένα, αλλά μου φαίνεται, όπως στο Διομήδη λέει ο Όμηρος ότι η Αθηνά αφαίρεσε την αχλύν, «για να ξεχωρίζει καλά τον θεό ή τον άνθρωπο», έτσι και σε σένα πρέπει πρώτον μεν από την ψυχή την αχλύν αφού αφαιρέσει, που τώρα υπάρχει, τότε ήδη να σου προσφέρει αυτά, με τα οποία πρόκειται να γνωρίζεις τι είναι κακό και τι είναι καλό, γιατί τώρα δεν μου φαίνεται πως θα μπορέσεις).

Είναι συγκλονιστικό ότι ο πολύς Πλάτων φτάνει να περιμένει αυτόν, που θα αφαιρέσει την ομίχλη, που σκοτίζει το νου των ανθρώπων και δεν βλέπουν την αλήθεια. Ύστερ' απ' αυτή την απροσδόκητη πληροφορία καταλαβαίνομε ότι όλο το έργο του με τις περίφημες ιδέες και τις λογικές αναλύσεις είναι απλώς γυμνάσματα διανοητικά και δεν έχει κανείς την ελπίδα ότι μ' αυτά θα βρει την αλήθεια.

Αυτήν την αχλύν εύχομαι απ' τα βάθη της καρδιάς μου να βγάλει ο Θεός και απ' τα μάτια των αρχαιολατρών μας και να θεωρήσουν τον εαυτό τους πανευτυχή, που Αυτός που τον περίμεναν οι λαοί και άλλοι τον περιμένουν ακόμα, Αυτός είναι ο σωτήρας μας Ιησούς Χριστός, που τον αρνούνται. Αυτός είναι η ζωή κι αυτοί αγάπησαν το θάνατο! Ο Θεός να τους ελεήσει.